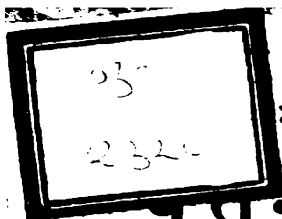

શ્રી યશોવિજયજી
જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.
ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

1903

રાતી સાહિત્યમાં

નૃત્ય ના

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

દી. ખ. મણિભાઈ જશભાઈ રમારક ગ્રંથમાળા અં. ૮

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં
વૃત્તરચના

લેખક

ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંડેસરા, બી. એ.

.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

રસિકલાલ હોટાલાલ પરીખ,
અધ્યક્ષ,
ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
ભદ્ર, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧લી

પ્રત : ૧૭૦૦

ઈ. સ. ૧૯૪૧

વિ. સં. ૧૯૬૭

કીમત ૬ આના

મુદ્રક

સુરેશચંદ્ર પી. પરીખ
ડાયમંડ જ્યુબિલી પ્રિ. પ્રેસ,
સલાપોસ રોડ - અમદાવાદ

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

પરિચય

દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ દીવાન હતા ત્યારે તેમણે જે ઉત્તમ કાર્યો કર્યાં તેનું સ્મરણ રહેવા માટે તે દેશના લોકોએ એક ફંડ જીભું કર્યું હતું તેની પ્રામિસરી નોટો રૂ. ૮,૭૫૦/ ની લઈ સન ૧૮૮૮ માં સોસાયટીને સ્વાધીન કરવામાં આવી છે. તેની એવી શરત છે કે તેના વ્યાજમાંથી અર્ધી રકમ ગુજરાતી પુસ્તકો રચાવવા માટે ઇનામ આપવામાં વાપરવી અને બાકીની અર્ધી રકમમાંથી પુસ્તકો ખરીદ કરી અમુક લાયબ્રેરીઓમાં આપવાં. આ શરત પ્રમાણે આજ સુધીમાં આ ફંડમાંથી નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે:

૧. ઇંગ્લાંડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ.
૨. પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિષે વિવેચન.
૩. પ્રાચીન ભારત ભા. ૧ લો.
૪. રશિયા.
૫. લોકોપયોગી શરીરવિદ્યા.
૬. અકબર.
૭. યુરોપના સુધારાનો ઇતિહાસ.
૮. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

તા. ૨-૯-૧૯૪૧

અમદાવાદ

રસિકલાલ છા. પરીખ

અનુક્રમ

થે બોલ	૭-૮
પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વૃત્તરચના	૩-૪
અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વૃત્તરચના...	૫-૭
પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના...	૭-૭૦

—ચૌદમો સૈકો	૭
—પંદરમો સૈકો	૮
—સોળમો સૈકો	૨૧
—સત્તરમો સૈકો	૩૪
—અરાઢમો સૈકો	૪૦
—ઓગણીસમો સૈકો	૬૨

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાનું સ્થાન...	૭૦-૭૧
વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણ	૭૧-૭૪
ઉપસંહાર	૭૫
પરિશિષ્ટ	૭૬-૮૦
સૂચિ	૮૧-૮૭

શુદ્ધિ પત્રક

પાન	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૬	માત્રામેળ	માત્રામેળ હંદો
૯	૧	ઝુજઝાર	ઝુજઝાર
૯	૮	મિહિલિ	પિહિલિ
૧૩	૪	ધાએ	ધાએ
૧૫	૩	કહી જહા	કહીજહા
૨૦	૨૧	વિયય	વિપય
૨૨	૧૯	અધૂરાં	અધૂરાં
૨૯	૧૨	એમ જ	તેમ જ
૨૯	૧૯	બહુ	બહુ
૨૯	૨૧	યુવ્વ°	પુવ્વ°
૩૦	૨	કુપ્યં	કુપ્યં
૩૦	૪	રૂપ	રૂપ
૩૦	૯	ઈદ્ર	ઈદ્ર
૩૦	૨૦	નિનર્ધિહિ	નિનર્ધિહિ
૩૧	૭	આછઉં	અછઉં
૪૦	૧૭	‘રૂપસુન્દરકથા’	માધવકૃત ‘રૂપસુન્દરકથા’
૪૩	૩	સુધાનિર્ઝરી	સુધાનિર્ઝરી
૪૦	૭	સ્રગધરા	સ્રગધરા
૫૩	૧૭	માલભારિણી	માલ્યભારિણી

ઁ ઁલ

૧૯૩૧ ના જૂન માસમાં ઁ કશરવિમલકૃત 'સૂકતમાલા'નું સંપાદન કર્યું ત્યારથી પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાના વિષય પ્રત્યે મારું ધ્યાન સવિશેષ દોરાયેલું હતું. પછી ૧૯૩૩માં શ્રી કાર્ત્ત્વિય ગૂજરાતી સભા માટે માધવકૃત 'રૂપસુન્દરકથા'નું સંપાદન કરવાનો પ્રસંગ મળતાં ઁ વિષયનો વધુ અભ્યાસ કરવાની તક મને સાંપડી. ઁ જ વર્ષના અંતમાં વડોદરા મુકામે ઁલ ઇડિયા ઁરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સનું સાતમું અધિવેશન મળતાં તેના ગૂજરાતી વિભાગ સમક્ષ 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના' નામનો ઁક સંક્ષિપ્ત નિબંધ ઁ રજૂ કર્યો હતો અને કોન્ફરન્સની વિભાગી ઁક સમક્ષ તે વંચાયો પણ હતો. પરંતુ કોન્ફરન્સના અહેવાલમાં, સ્થળસંકોચને કારણે, ઁનો માત્ર સારભાગ છપાયો હતો અને મૂળ આખું લખાણ અપ્રસિદ્ધ જ રહ્યું હતું.

ત્યારપછીનાં સાત આઠ વર્ષ દરમિયાન સંખ્યાબંધ નવાં સંશોધનો થયાં છે અને અનેક અગત્યની વીગતો જાણવામાં આવી છે. વળી પ્રસંગોપાત્ત હસ્તલિખિત પ્રતો તપાસવાની તક મળતાં પણ ઁ વિષયના માહિતીભંડોળમાં ઉમેરો થતો રહ્યો. ઁ બધી માહિતીને ઁક વ્યવસ્થિત લખાણનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયાસ છેક હમણાં કર્યો છે. અર્થાત્ ઁરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સવાળો નિબંધ આ લખાણમાં કેવળ બીજરૂપે જ છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી વૃત્તરચનાઓ પૈકી ઘણી હજી અપ્રસિદ્ધ છે. છપાયેલી છે તે પણ જુદાંજુદાં માસિક-ત્રૈમાસિકોની કાઈકોમાં કે અન્યત્ર વેરવિખેર પડેલી છે, એટલે સુપ્રાપ્ય નથી. આથી એ મૂળ કૃતિઓના પ્રકારનો, વસ્તુનો, તેમાંના કાવ્યતત્ત્વ અને છંદો-વૈવિધ્યનો પૂરતો પરિચય થાય એ હેતુથી આ નિબંધમાં અવતરણો જરા ઘૂટે હાથે આપ્યાં છે.

વૃત્તબંધો વિશે તાત્ત્વિક ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ આ નિબંધમાં ઉપસ્થિત થતો નથી, કેમકે ગૂજરાતી ભાષાના આરંભકાળની પૂર્વે સદીઓ થયાં ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રમાં એ બંધો સુનિશ્ચિત બની ચૂક્યા હતા. ગૂજરાતી વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણના આનુબંગિક પ્રશ્ન પરત્વે નિબંધના અંતે થોડીક સૂચનરૂપ ચર્ચા કરી છે, તે સંબંધી વિશેષ જિહ્વાપોહ કરવા વિદ્વાનોને મારી વિનંતી છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યની એક રસમય શાખાના અભ્યાસમાં એ સાહિત્યોના રસિકોને આ નિબંધ સહાયભૂત થશે, એવી આશા છે. વળી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. ના ગૂજરાતીના અભ્યાસ-ક્રમમાં ‘રૂપસુંદરકથા’ ને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નિયત કરી છે, એટલે વિદ્યાર્થીઓને પણ તે કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ માનું છું.

આ નિબંધ લખવાનું મને સુઝાડવા માટે હું પ્રો. અનંતરાય રાવળનો આભારી છું. વળી તે તૈયાર કરવામાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્ય-વિજયજી મહારાજ તથા મારા મિત્રો શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રી તથા શ્રી. મધુસૂદન મોદી તરફથી જે કીમતી સહાય મળી હતી તે બદલ તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. અંતમાં, મારા આ નિબંધને પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થા ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પ્રત્યે પણ હું કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરું છું.

અમદાવાદ
તા. ૨૮-૮-૧૯૪૧

}

લોગીલાલ જ. સાંડેસરા

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ થતો હતો એ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં થયેલાં સંશોધનોએ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે; અને પ્રાચીન સાહિત્યમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ એક પ્રકારનો કાલવ્યુત્ક્રમ છે, એમ દર્શાવતું સદ્ગત સાક્ષર નરસિંહરાવભાઈનું વિધાન પ્રેમાનંદ પૂર્વેના સાહિત્ય સંબંધી જ્યારે કેવળ અદ્વપસાધની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી, તે સમયે કરવામાં આવ્યું હતું, તે પણ હવે ફરી વાર કહેવાની આવશ્યકતા રહી નથી. પરંતુ આપણી પ્રાચીન વૃત્તરચનાઓ પ્રકારમાં કેવી અને પ્રમાણમાં કેટલી છે તથા અન્ય સાહિત્યને પડછે તેનું સ્થાન શું છે, એ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણા સાહિત્યરસિક વર્ગને, એ વિષયની વ્યવસ્થિત માહિતી પૂરી પાડતા લેખના અભાવે, હજી સુધી થયો નથી. આ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતી ભાષાના લગભગ આરંભકાળથી માંડી પ્રાચીન યુગના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામ સુધીના સાહિત્યમાં થયેલી અક્ષરમેળ વૃત્તરચનાઓનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પરિચય કરાવવાનો આ નિમંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

જેમ અર્વાચીન તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ વૃત્તરચનાઓનો ઉદ્ભવ કોઈ આકસ્મિક રીતે થયેલો નથી. આપણા સુપ્રસિદ્ધ ઇન્દ્રશાસ્ત્રીના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘ઇન્દ્રનો કલામય ઉપયોગ એ તો કલા નેટલો જૂનો છે.’ અતિ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો પ્રવાહ કવયિત્ કવયિત્ સાંકડો-મોટો થયા છતાં અવિચ્છિન્ન જ ચાલુ રહેલો છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો સાથે આપણે સંસ્કૃત

સાહિત્યનો સંગ્રંથ અવિનાભાવત્વે જોડતા આવ્યા છીએ, એટલે વૃત્તરચનાની ઐતિહાસિક સફરનું વિહંગાવલોકન આરંભતાં પ્રાકૃત સાહિત્યથી જ શરૂઆત કરીશું.

જૈન સૂત્રો પૈકી ‘આચારાંગ’ અને ‘સૂત્રકૃતાંગ’માં અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ અને વૈતાલીયનો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયોગ છે. જૈન સાહિત્યનો સૌથી વધુ પ્રચલિત છન્દ ગાથા છે, છતાં ખીજાં અનેક સૂત્રોમાં ગાથાની સાથે અનુષ્ટુપ અને ઉપગ્નતિનો પ્રયોગ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

ખીજા બાજુ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં આર્યનો પ્રયોગ વિરલ છે. અતિપ્રાચીન સુત્તનિપાતમાં અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, વૈતાલીય, ઇન્દ્રવંશા અને તે ઉપરાંત આ જ છન્દોની વિવિધ સંસૃષ્ટિઓ નજરે પડે છે. ‘ધમ્મપદ’ તો આખુંય ઉપગ્નતિ અને અનુષ્ટુપમાં છે. પ્રાકૃત સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ છંદોનો પ્રાચીન અને તે સાથે વિપુલ પ્રયોગ જોવો હોય તેમણે પાલિ પિટકો તપાસવા જેવાં છે.

ત્યારપછીના પ્રાકૃત કાવ્યસાહિત્યમાં પણ વિમલસૂરિનું ‘પઉમ-ચરિય’ માત્રામેળ સાથે અક્ષરમેળ વૃત્તોની ખૂબ વિવિધતા જતાવે છે. શાર્દૂલ, માલિની, વસન્તતિલકા, ઉપગ્નતિ, સગ્ધરા, દ્રુતવિલમ્બિત, ઇન્દ્રવજ્રા, દોધક, મન્દાકાન્તા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવંશા, તોટક, રચિરા, વંશસ્થવિલ, શરભ ઇત્યાદિ છંદોનો તેમાં પ્રયોગ છે.

રાજશેખરના પ્રાકૃત ‘કર્પૂરમંજરીસદૃક’માં તથા શરદકના ‘મૃચ્છ-કટિક’ના પ્રાકૃત ભાગમાં પણ એમાંનાં ઘણાં વૃત્તો વપરાયાં છે. કેવળ વિવિધતા જોવી હોય તો તે ‘પ્રાકૃતપિંગલ’નાં ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાશે.

સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે અહીં આપેલાં પ્રાકૃત ગ્રન્થોનાં નામો તો માત્ર લાક્ષણિકતાનું દર્શન કરાવવા પૂરતાં જ છે. બાકી, પ્રાકૃત કાવ્યસાહિત્યમાં જે સંસ્કૃત વૃત્તોનો પ્રયોગ એટલો વિપુલ છે કે એ બધા સાહિત્યનો નામનિર્દેશ કરવા માટે પણ કેટલાંક પૃષ્ઠો જોઈએ.

અપભ્રંશ સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

પ્રાકૃત પંછી તેની પુત્રી અપભ્રંશનો વારો આવે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના યત્રીસમા અધ્યાયમાં પાંચેક વૃત્તનાં દૃષ્ટાન્તમાં ડો. ગુણેને અપભ્રંશનો ભાસ થયો હતો, પરન્તુ દી. અ. કેશવલાલ ધ્રુવે એ માન્યતાને નિરાધાર દરાવી છે.^૧ દી. અ. ધ્રુવનું વિધાન માન્ય રાખીએ તોપણ એ વૃત્તો પ્રાકૃત તો છે જ.

બુદ્ધ ભગવાનના જન્મ, મહાભિનિષ્ક્રમણ અને ધર્મચક્રપ્રવર્તન વર્ણવતો ગ્રન્થ ‘લલિતવિસ્તર’ ઘણો પ્રાચીન છે. એ પાછળની શ્રુતપરંપરા ગમે તેટલી જૂની હોય, પણ તેના જુદાજુદા ભાગો પહેલી અને આઠમી સદી વચ્ચે રચાયા હોવાનું મનાય છે. આઠમી સદીથી તો તે કોઈ પણ રીતે આ તરફનો નથી, કેમકે ત્યારપછી તેનું તિમેટની ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે.^૨ એ આખોએ ગ્રન્થ અપભ્રંશમિશ્રિત સંસ્કૃતમાં છે. કદાચ એમાંના જુદાજુદા પ્રસંગો પહેલાં અપભ્રંશ ભાષામાં શ્લોકમુખે ગવાતા હોય અને પછી તેનું સંસ્કૃતમાં રૂપાન્તર થયું હોય એમ પણ બને. એટલે તેમાં રચાયેલાં વૃત્તો, ભાષા તેમજ છન્દોરચનાના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે.^૩

૧. પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના, પૃ. ૨૮૩-૮૬.

૨. Winternitz : History of Indian Literature, Vol. II, pp. 253-54.

૩. અને તેટલા ખાતર જ એમાંના થોડાક નમૂનાઓ અહીં જોઈ લઈએ, ઢાળા અક્ષરમાં છાપેલાં રૂપો અપભ્રંશનાં છે. પૃષ્ઠાંકો પ્રો.

લેક્ષ્મીનની આવૃત્તિના છે :

છન્દોઽભ્યુવાચ પરિવારિતુ દારિકેભિઃ હન્તા કુમાર વનિ ગચ્છમ લોચનાર્થમ્ ।

કિં તે ગૃહે નિવસતો હિ યથા દ્વિજસ્ય હન્ત વ્રજામ વયં ચોદનનારિસંઘમ્ ॥

(પૃ. ૧૩૩)

શુદ્ધોદનસ્ત્વરિતુ પૃચ્છતિ કાન્તુકીયં દૌવારિકં તથપિ ચાન્તજનં સમન્તાત્ ॥

(પૃ. ૧૩૫)

અગિયારમા શતકમાં અપભ્રંશમાં રચાયેલી ધનપાલની ‘ભવિ-
સયત્તકહા’માં મન્દર, સોમરાજિ, ભુજંગપ્રયાત, સગ્વિણી અને ચામર
એ પાંચ વૃત્તો વપરાયાં છે.

હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં અપભ્રંશને લગતાં સૂત્રો સાથે
આપેલાં ઉદાહરણાત્મક અપભ્રંશ પદોમાં પણ કવચિત્ વૃત્તનો પ્રયોગ
મળે છે. દાખલા તરીકે, નીચેનો અનુષ્ટુપ—

લેટ્ટયં કયમ્હેહિ નિચ્છયં કિં પયમ્પહ ।

અણુરક્તાઽ મત્તાઽ અમ્હે મા ચય સામિમ ॥ ૮ । ૪ । ૪૨૨ ॥

અર્થાત્ અમે તો માત્ર ક્રીડા કરતા હતા; એમાં આવું નિશ્ચય
શું બોલો છો ? હે સ્વામી, અમે કે જે તમારામાં અનુરક્ત બકતો
છીએ તેમને ત્યજશે નહિ.

‘પ્રાકૃતપિંગલ’ તેના હાલના સ્વરૂપમાં ચૌદમી સદીથી પ્રાચીન
મનાતું નથી. એ ગ્રન્થના ‘વર્ણવૃત્ત’ નામના ખીજા પરિચ્છેદમાં ૧૦૫

સો શીઘ્રમેવ ત્વરિતં સહ સાકિયેભિઃ નિષ્ક્રાન્તુ પ્રેક્ષિ કૃષિગ્રામગિરિં પ્રવિષ્ટમ્ ॥

(પૃ. ૧૩૫)

યદિ સ્વર્ણકાર્યુ અહુ સ્વર્ણપ્રવર્ષયિષ્યે યદિ વજ્રકાર્યુ અહમેવ પ્રદાસ્યિ વજ્રં ।

અથ ધાન્યકાર્યુ અહમેવ પ્રવર્ષયિષ્યે સમ્યક્પ્રયુક્તમવ સર્વજગે નરેન્દ્ર ॥

(પૃ. ૧૩૬)

સંકીર્ણિ પંકિ પદુમાનિ વિવૃદ્ધિમન્તિ આકીર્ણ રાજ નરમધ્યિ લભન્તિ પૂજામ્ ।

(પૃ. ૧૩૭)

યથ પૂરિત એષ ધનુર્મુનિના ન ચ ઉત્થિતુ આસનિ નો ચ ભૂમિ ।

નિઃસંશયુ પૂર્ણમભિપ્રાયુ મુનિર્ લઘુભેષ્યતિ જિત્વ ચ મારચમુમ્ ॥

(પૃ. ૧૫૫)

પાપં વિવર્જયિ નિવેશયિ બુદ્ધધર્મે સફલં સુમંગલુ સુદર્શનુ તાદશાનામ્ ॥

(પૃ. ૧૫૮)

એકસ્મિ શયને સ્થિતે સ્થિતમભૂદ્ ગોપા તથા પાર્થિવો ।

ગોપા રાત્રિયિ અર્ધરાત્રસમયે સ્વપ્નાનિમાં પશ્યતિ ॥

(પૃ. ૧૬૪)

વર્ણવૃત્તોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ આપ્યાં છે. એમાં અનેક સ્થળે અપભ્રંશની છાંટવાળાં, અપભ્રંશ કે ચારણી અવલદ્ધ ભાષાનાં ઉદાહરણો નજરે પડે છે. પ્રમાણિકા, સુવાસ, દોષક, ઉપગતિ, વસન્તતિલકા વગેરેનાં ઉદાહરણો અપભ્રંશમાં જ છે. એ સૂચવે છે કે અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં એકવાર વૃત્તબદ્ધ રચનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી, જેમાંથી એ પદો લેવાયાં હશે.

અપભ્રંશસાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ માત્રામેળ છંદોને મુકાબલે ઝાઝો નથી, એ વાત સાચી છે; પરન્તુ હજી તો અપભ્રંશ-સાહિત્ય બહાર આવવાનું ધણું બાકી છે. જેમજેમ સંશોધન થતું જશે તેમ્તેમ નવી નવી વિગતો બહાર આવતી જશે, એ માન્યતા વધારેપડતી નથી.

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના

આમ આપણે જોયું કે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશસાહિત્યમાં થઈને વૃત્તરચનાઓનો એક સળંગ પ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હતો. એ પ્રવાહ ગૂજરાતીએ પણ ઝીલ્યો. અર્થાત્, પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્ત-રચનાઓ કોઈ રીતે આકસ્મિક કે વિસ્મયજનક નથી. એ રચનાઓ ઉપર હવે સૈકાવાર દષ્ટિપાત કરીએ.

ચૌદમે સૈકે

ગૂજરાતીમાં અત્યારે તો વૃત્તરચનાનું સૌથી જૂનું ઉદાહરણ સં. ૧૩૬૧ માં રચાયેલા મેરુતુંમાચાર્યના ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’માંથી મળે છે. એમાં ભોજરાજના દર્શને આવેલા સરસ્વતીકુટુંબનું એક દેશીમિશ્રિત શ્લોકમાં નીચે પ્રમાણે હાસ્યરસિક વર્ણન છે :

બાપો વિદ્વાન્, બાપપુત્રોડપિ વિદ્વાન્,
આમ વિઉષી, આમધુઆપિ વિઉષી,
કાણી ચેટી સાડપિ વિઉષી વરાકી,
રાજન્મન્ચે વિન્નપુંજ્ કુટુંબમ્. ૪

અર્થાત્, (આ કુટુમ્બમાં) આપ વિદ્વાન છે, આપનો પુત્ર પણ વિદ્વાન છે; માતા વિદુષી છે, માતાની પુત્રી પણ વિદુષી છે; કાણી ચેડી છે, તે પણ ગિયારી વિદુષી છે; હે રાજન્, આ કુટુમ્બ મને વિદ્વાના પુંજ જેવું લાગે છે.

પંદરમા સૈકો

પંદરમા સૈકાના આરંભમાં જ એક ઉત્કૃષ્ટ વીરરસમય કાવ્ય આપણને મળે છે, અને તે શ્રીધર વ્યાસનો ‘રણમદ્ભંજન’ એનો રચનાકાળ હવે સં. ૧૪૨૫ અને ૧૪૪૬ વચ્ચે માનવો જોઈએ. ૫ એમાં ચોપાઈ, સારસી, મરહટ્ટા, દુમિલા ઇત્યાદિ માત્રામેળ છંદોની સાથે પંચયામર અને ભુજંગપ્રયાત એ બે રૂપમેળ વૃત્તો પણ વપરાયાં છે:

(પંચયામર)

રહિં સદ્ આસમુદ્ સાહસિક્ક સૂરધ

કડોર થોર ઘોર છોર પારસિક્ક પૂરધ.

અહંગ ગાહ અંગ ગાહિ ગાલિ બાલ કિન્નજધ

વિઝોહિ જોધ તેહ નેહિ મેચ્છ લોહિ લિન્નજધ. (કડી ૪૧)

(ભુજંગપ્રયાત)

જિ ભુમ્મા અ ભુમ્મા ઉલકિ સલકિ

જિ અકિ અહકિ, લહકિ ચમકિ,

જિ ચંગિ તુરંગિ તરંગિ ચડન્તા,

રણમદ્ભંજ દિફેણ દીનં દડન્તા.

જિ મુદ્દા-સમુદ્દા, સદા સદ્સદા,

જિ ભુમ્માલ ચુમ્માલ બંગાલ બન્દા,

૫. આ કાવ્ય પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમાં છપાયું છે. ત્યાં તેના સંપાદક દ્વી. બ. કેશવજ્ઞાલ દ્વે તેને સં. ૧૪૫૪ આસપાસમાં રચાયેલું માન્યું છે, તેમાં કંઈ સમજફેર થઈ લાગે છે. એમાં ઈરના રાવે જન્મનો પરાજય કર્યાનું લખ્યું છે તે દફ્ફરખાન તથા સમશુદીન ઈ. સ. ૧૩૬૨થી ૧૩૬૦ (સં. ૧૪૨૫ થી ૧૪૪૬) વચ્ચે પાટણના સૂબા હતા, એટલે કાવ્યનો રચનાકાળ પણ એ જ અરસામાં મૂકવો જોઈએ. (જુઓ શ્રી. કેશવરામ શાસ્ત્રીકૃત ‘કવિચરિત’, ભાગ ૧, પૃ ૧૦-૧૩)

જિ જુજઝાર તુકખાર કમ્માલ મુક્કિ,

રણુમ્મલ્લ દિદ્દેણુ તે દામ ચુક્કિ. (કડી ૬૬-૬૭)

આ જ કવિની ખીજ કૃતિ ‘સમશતી ૧’. માર્કેડેયપુરાણનાં દેવી-ચરિત્ર એમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવેલાં છે. કાવ્યદષ્ટિએ એ કૃતિ રણુમલ્લ-છંદથી ઘણી ઊતરતી છે; પણ છંદોની વિવિધતા તેમાં સારી છે. એમાંથી સ્ત્રિવણી અને તોટકના નમૂના નીચે આપ્યા છે—

(સ્ત્રિવણી)

સા સતી પાઠ મિહિલિ પિતા ઊપનુ,

સામલા વર્ણુની નાભ્યથી નીપનુ;

ત્રણ્ય સંખ્યા સદા વેદ ભાખિ ભલા,

સંભલિ શુંભ નિશુંભ એ દોહિલા.

દોહિલી વાર દેખી શિવા સાંભરી,

જમવૂ જોગનિદ્રી કરુણા કરિ.

x

x

x

મૂલ માયા કરી આપ વ્યાપી રહી,

મેષલામેરુ મિહિરાણુ માંડયુ મહી,

કોઝ્ય તેત્રીસ ઈશાન ઊભા કરી,

લક્ષ ચોરાશિની પાંણ્ય ચ્યારિ ભરી.

x

x

x

(તોટક)

સુર સત્ત સૂરાતની ચોધ જજ્યા,

રણી આરુણી નામ નિશુંભ ચલ્યા;

દલી દાનવ ને શવ્ય દેવ મલી,

નવ છપ્પન કોઝ્ય છત્રીસ કુલી.

૧. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રતો ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ડાહીલદમી લાયબ્રેરી તથા ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીમાં (જે નકલો) છે. અહીં સોસાયટીની પ્રતોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

સં. ૧૪૬૨ના અરસામાં ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રગ્નન્ધ’ લખનાર પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ જયશેખરસૂરિની નવ તૂકની ‘અર્ધુદાયલવીનતી’^૭ આખીયે દ્રુતવિલમ્બિતમાં છે.

પહેલી બે કડીઓ આ રહી—

કધય આણુય ડુંગરિ જામ્પસિઠ્ ?
 રિસહ-નેમિ તણા ગુણ ગામ્પસિઠ્ ?
 નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવસિઠ્ ?
 ગુણુતણિ ગુણિના અમ્હે આવિર્યું ?
 બહલ વેહલિ ચંપક માલતી,
 મહમહમ ફલિ ફૂલિ વનસ્પતિ;
 અમર સાલ તણી તુલના નહી,
 જિન બિન્હમ તીંહ માહિ રહિયા સહી.

તથા છેવટની ત્રણ કડીઓ—

ધણિહ સેત્રુજિ શ્રીરિસહસરે,
 ધણિહ રેવતિ નેમિજિણેસરે;

૭. અપ્રસિદ્ધ : પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર, શ્રી. મધુસૂદન મોદી અને શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈના સંયુક્ત સંપાદકત્વ નીચે ગા. ઓ. સી. માં પ્રસિદ્ધ થનાર ‘ગુર્જરાસાવલી’ માં આ કાવ્ય છપાશે. તેની પ્રેસ કોપીમાંથી અહીં આપેલાં અવતરણો લેવા દેવા માટે શ્રી. મધુસૂદન મોદીનો આભારી છું.

૮. આમાં ‘ગામ્પસિઠ્’, ‘જયસિઠ્’, ‘ભાવસિઠ્’ વગેરેમાં છન્દો-ભંગ જેવું લાગે છે. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ‘ભાવસિઠ્’ ની સાથે ‘આવિર્યું’ નો પ્રાસ મેળળ્યો છે એ જ બતાવે છે કે એનું ઉચ્ચારણ અત્યારે આપણે વાંચીને બોલીએ છીએ તે કરતાં જુદે પ્રારે થવું હોવું જોઈએ. ‘સિઠ્’ અને ‘ર્યું’ એ બેના વચગાળાનું ઉચ્ચારણ થવું હશે એવું મારું અનુમાન છે. આ અવતરણની છઠ્ઠી કડીમાં ‘મહમહમ’માં પણ ‘અધ’-નો ઉચ્ચાર ‘અધ’ અને ‘ઐ’ ની વચ્ચેનો હોવો ધટે. હવે પછીનાં અવતરણોનો વિચાર કરતાં પણ આ મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતી છે.

ખિન્હઇ તીરથનાથ ઇહાં મિલિયા,
અમ્હ મનોરથ આજુ સવે ફલિયા.
સુગુરુ સાથિય હીણુ ધણું ભમિયા,
વિષમ-વાટ કિહાઇ ન વીસમિયા;
વસઇ જે જિનમંદિરિ સીયલઇ,
ખિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલઇ.
સકલ જાણીઇ તૂ ગુણુ કેવલી,
કિમ અમ્હાસિ ન બોલઇ તે વલી;
ઇણુ પરિઇ જગદીશ્વરુ ધાઇયઇ,
સ્તવન-નઇ મિસિ જિલગ લાઇયઇ.

‘ત્રિભુવનદીપકપ્રમન્ધ’માં પણ એક સ્થળે ઉપખતિનો પ્રયોગ છે—

વિવેક બોલઇ, સુણિ મોહ ભાઇ,
તઇ તા દિખાડી નિજ પંડિતાઇ.
ખડં ખવે જીહ તણે પ્રમાણુ,
તે આપણુઈ કાંઇ કરઇ વખાણુ ?
મું સીયલાનુ મ કરે વિસાસ,
સીલી નદી પર્વત રહઈ વિણુસ;
વાધ્યા ખિન્હઇ આપણિ એકદામિ,
એ એતલઈ બોલિસિ કુણુ કામિ ?

ત્યારપછી શાલિસ્રરિનું ‘વિરાટપર્વ’^{૧૦} આવે છે. ૧૮૨ કડીના એ સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યનો ચોક્કસ રચનસંવત જાણવામાં નથી. રચનકાળની માત્ર ઉત્તરમર્યાદા સં. ૧૪૭૮ નક્કી થઈ શકે છે, કેમકે

૯ પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીની આવૃત્તિ, પૃ. ૪૩-૪૪ : ‘પ્રાચીન ગુર્જર-કાવ્ય’માં ‘પ્રબોધ-ચિન્તામણિ’ નામથી આ કાવ્ય છપાયું છે, ત્યાં પ્રસ્તુત ભાગ પાઠ બદલી પદ્ધતી નીચે આપવામાં આવ્યો છે (જુઓ પૃ. ૧૩૭), તે વાસ્તવિક નથી.

૧૦. આ કાવ્ય પણ ‘ગુર્જર રાસાવલિ’માં પ્રસિદ્ધ થવાનું છે.

એ અરસામાં રચાયેલી માણિક્યસુન્દરસૂરિની 'શુકરાજકથા'માં એમાંની એ કડીની એકએક પંક્તિ ઉદ્દ્યુત કરેલી છે. 'પિરાટપર્વ'માં જૈન પરંપરા મુજબ પાંડવોના વિસદનગરવાસ્તી કથા પ્રાસાદિક ભાષામાં વર્ણવેલી છે. સ્વાગતા, દ્રુતવિક્ષમ્પિત, ઉપજ્ઞતિ, માલિની, વસન્તતિલકા ઇત્યાદિ છંદોનો પ્રયોગ કવિએ ઉચિત રીતે કર્યો છે. કાવ્ય પણ ઉચ્ચ કોટિનું છે, અને રચનાપદ્ધતિ, અલંકારો વગેરે ઉપરથી કવિ સંસ્કૃત કાવ્યપદ્ધતિનો અભ્યાસી લાગે છે. છન્દોવૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી કેટલીક વાનગી નોંધીએ—

(દ્રુતવિક્ષમ્પિત)

અહલ રૂપ અમ્બભમ ભૂવલઘ,
કવણુ કાંમિનિ એહ સમી તુલઘ;
હિવ હરિહિ મુઝ મન્મથ મારિવા,
એહ જિ ઊડણુ અંગ ઉગારિવા. (૨૧)

(માલિની)

નિરુપમ કુલયાત્રી, રૂપની ચિત્રસાત્રી,
અવિકુલ ગુણવત્સલી, કામભૂપાલભત્સલી;
કષ હુષ સુરરાણી, માનવી મષ ન જાણી,
અહવ હુષ જિ નારી તોષ તુ હુષ ગંધારી. ૨૮)

(ઉપજ્ઞતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપ દાસી,
રહી અછઘ ઉત્તમ નારી નાસી,
કિમઘ ન જાણિઉં ફૂલ નૈવ ખાજઘ,
અણુજાણુતુ અંધ ઉમાડિ દાઝઘ. (૨૬)

(દ્રુતવિક્ષમ્પિત)

ભમરડઉ મરિવા અણુખીહતઉ,
પસરિ પદસઘ કેતકિઘ હતઉ;
કડિન કંટક કોડિ કુટીરડઘ,
પડિઉ વેધિ, પછઘ પુણિ આરડઘ. (૨૯)

(ઇંદ્રવજ્રા)

ઝૂટિ ધરી ધૂંળડ ધાધ ત્રાડદ,
આકંદતી દ્રૂપદી ખૂંળ પાડધ;
‘ધાઓ ધરાનાયક, રાખિ રાખિ,
એ પાપિયાનઇ, ફલ દાખિ દાખિ. (૪૧)

(રથોક્ષતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રૂપદિય રાડિ સાંભલી,
હાથિ લેધ હથીયાર આંખિલી;
ભીમુ ભીરુ ઇમ કીચક ફૂટદ,
તેહ આગલિ ન કોઇ વિછૂટદ. (૬૩)

(વસંતતિલકા)

વયરાટ ઉત્તર પખઇ કુરુરાઉ ધાયઉ,
અક્ષોહણી દલતણી રજ સૂર છાયઉ;
નીસાણુને સહસિ અંચર ઘોર ગાજધ,
એ પાંચ પાંડવ તણઉ કિરિ મેયુ ભાંજધ. (૧૦૨)

છન્દોવૈવિધ્ય ઉપરાંત, આ કૃતિનું કાવ્યતત્ત્વ પણ એટલું જ
ધ્યાન ખેંચે છે. ઉદાહરણ તરીકે સૈરન્દ્રી-નામધારી દ્રૌપદી વિરાટ-
નગરમાં જાય છે, એ પ્રસંગ શાલિસૂરિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:

(સ્વાગતા)

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેલ્લદ,
આવતી લછિ પાય કુણ ફેલધ ?
એતલધ ગધ સરપિ સુલિંદ્રી,
તે સુદળુ તડિ પાર્થપુરંદ્રી. (૧૦)
“ કણઉ તૂં ? કવણુ ધરિ તૂં નારી ?
સ્વર્ગ લોકિ કધ તૂં અવતારી;
નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરખી,
મૃત્યુલોકિ કધ તૂં અનિમેષી ? (૧૧)

નાગશ્વોઢિ વસણુહર કાલી,
માનવી ધટિસિ તૂં નિછ ભાલી;
તિર્યશ્વોઢિ કોઇ દેવ ન દીસછ,
તાહરઉ જનમ જેણિ કહીસછ.” (૧૨)

બોલતી રહીય નામ સુદૃષ્ટા,
સાંભલી વચન બોલછ કૃષ્ણા;
દેવિ, પાંડવનરેન્દ્રપુરેન્દ્રિ,
દ્રુપદી તણુછ હઉં જિ સુલિન્દ્રી. (૧૩)

દેવિ જાં પરભવી કુરુનાથિ,
દ્રુપદી સા ગછ પ્રિય સાથિ;
જેહનઇ બહિન પાંડવનઇ હઉં,
તેહ કૌરવ કન્હછ કિમ જાઉં? (૧૪)

દ્રુપદી રહઇ ઓલગ કીજછ,
તૂ કન્હઇ હિવ દીહ ગમીજછ;
જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ,
મૂં રહઇ અવર હાંમ ન કોઇ. (૧૫)

પાંચ પાંડવ રહ્યા હિવ નાસી,
દ્રુપદી રહી થાઇય દાસી;
દેવ દાણુવ ન રાય ન રાણુઉ
દૈવ આગલિ ન કો સપરાણુઉ. (૧૬)

રામલક્ષ્મણ મહા દુષ્ટિ પાશ્વા,
પાંચ પાંડવ વિદેસિ ભમાશ્વા;
દૂનનઇ ધરિ જલ વહિઉં હરિયંદછ,
ભાલડી મરણુ સાધુ મુકુંદિછ. (૧૭)

દ્રોણપુત્ર મુનિ અર્જન લીધઉં,
ચર્મનૂં કવચ કણિ સુ દીધઉં;
ચીંતવિઉ સહ આલિ જાઇ,
દૈવસિઉ કુણિ કિંપિ ન થાઇ. (૧૮)

પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કેરા,
 દૈવ બાંધવ અઘઘ બહુ તેરા;
 નામિ કીચક સવિ તિ કહી જઇ,
 તેહનઘ ભઇ નરાહિવ ખીલઇ.” (૧૯)

વળી કવિએ જે રીતે કાવ્યનો આરંભ કર્યો છે તથા જે પ્રકારે તેનું સમાપન કર્યું છે તે પણ તેની કલાદષ્ટિ અને ભાષાપ્રભુત્વ ઉપર ઠીક પ્રકાશ પાડે છે.

આરંભ—

કાસમીરમુખમંડલુ માડી,
 તૂં સમી જગિ ન કોઇ બિરાડી;
 ગીતનાદિ જિમ કોઇલ ફૂજઇ,
 તૂં પસાઇ સવિ કુતિગ પૂજઇ. (૧)

ભારતી ભગવતી એક માગૂં,
 ચિત્ત પાંડવ તણે ગુણિ લાગઉ;
 આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણી,
 હું કરઉ જિસિં પ્રાકૃત વાંણી. (૨)

પંચ પંડવિ વનંતરિ વિમાસિઉં,
 ‘તેરિમૂં વરસ કેમિ ગમેસિઉં ?’
 બુદ્ધિ નારદ મહારિસિં આપી,
 ‘મધ્યદેશ રહિયો તુમિહ વ્યાપી.’ (૩)

ખેજડી-સિહિરિ શસ્ત્ર નિયુંજ્યા,
 દેવરૂપ બલિ મંત્ર પ્રયુંજ્યા;
 દ્રૂપદી રહઇ તે મતિ આલી;
 ગ્યા વિરાટનૃપમંદિરિ ચાલી. (૪)

તથા અંતમાં—

(વસન્તતિલકા)

ગિઉ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી,
 ગિઉ પાર્થ ઉત્તર સહિઉ મનુ હર્ષ ભારી;
 આણિઉ વિરાટ સહુ પાંડવ હર્ષ પૂરિ
 કીધઉ કવિત્ત ઇહ કૃતિગિ સાલિસુરિ. (૧૮૨)

પંદરમા શતકમાં થઈ ગયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સોમસુન્દર-સુરિએ ઝડઝમકથી ભરેલો ‘રંગસાગર નેમિકાગ’ અથવા ‘નેમિનાથ નવરસ કામ’^{૧૧} લખ્યો છે. આ પ્રકારની જૈન કૃતિઓમાં હોય છે તે પ્રમાણે, શૃંગારનું વર્ણન કરી છેવટે સંયમ અને વૈરાગ્યની સ્થાપના આ કાવ્યનો વિષય છે, અને તે માટે કવિએ નેમિનાથના જીવનનું આલંબન લીધું છે. સોમસુન્દરસુરિનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં થયો હતો, દીક્ષાગ્રહણ સં. ૧૪૩૭માં થયું હતું, ઉપાધ્યાયપદ સં. ૧૪૫૦માં તથા સૂરિપદ સં. ૧૪૫૭માં મળ્યું હતું, અને અવસાન સં. ૧૫૦૧માં થયું હતું. એટલે આ કાવ્ય પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયું હોવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત કાવ્યમાં વર્ણનની વચ્ચે વચ્ચે એકંદર સાત શાર્દૂલ-વિકીરિત વૃત્ત ગૂજરાતી ભાષામાં આવે છે. જોકે મુદ્રિત પ્રતમાં તે સંસ્કૃત શ્લોકો તેમ જ આ ગૂજરાતી વૃત્તો ઉપર ‘કાવ્ય’ એટલું જ માત્ર લખેલું છે. જુઓ—

દંતા દાડિમની કલી, અધર બે જાયા પ્રવાસી જિસી,
 કીજઈ ખંજન પંખિ અંખિ સરિખા, ધારા જિસી નાસિકા,
 સારી સીંગિણી સામલી ભમહિ બે, વાંકી વલી વીણુડી,
 કાલી કિંચહુના કુમાર કિરએ પીખાઇ લગલગ લહી.

—ખંડ ૧, કડી ૩૧

૧૧ પ્રસિદ્ધ: જૈન શ્વેતાંબર ડોન્ડરન્સ હેરલ્ડ, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૯૧૭ તથા મુનિ ધર્મવિજયજી તરફથી શમામૃતમ્ છાયા નાટકની સાથે.

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી, ફૂલી સવે માધવી,
પીલી ચંપકની કલી, મયણુની દીવી નવી નીકલી,
પામિ પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રલી કેવડી,
ફૂડે દાડિમિ રાતડી વિરહિયાં દોહડી હુઈ રાતડી.

—ખંડ ૨, કડી ૨૭

ઊઠી ચાદર ચીર સુન્દર, કસી દીલી કસો કાંચલી,
આંજી શ્વેચન કાજલે, સિરિ ભરી સીમંત સિન્દૂરની,
શ્વેષ્ઠ સાથિષ્ઠ નેમિકુંવર સવે ગોવિન્દની સુન્દરી,
વાડીએ ગિરનાર કુંગરિ ગઢ સિંગારિણી ખેલવા.

—ખંડ ૨, કડી ૩૧

ગાજંતિ ગજગેલિ ગંજનગતિ ગોરી ગુણે આગલી,
સારી સાવ સુભાવણી સરસતી સા દીસતી સુન્દરી,
માગી નેમિ વિવાહ કારિણી કરી કન્યા કુડીણી કલા-
વંતી કુંઅરી ઉત્રસેન કુલની ગોવિંદિ રાજમતિ.

—ખંડ ૩, કડી ૧

મૂકીઈ પકવાન વાનિ ધવલાં દેસાહરી સૂખડી,
પીલી દાલી અખંડ શાલિ સુરહું થી સામટાં સાલણાં,
ટાઠાં ઢેપ દહીં અઉષરિયલું ગંગાજલે ઉજવલે,
કાથે કેવડીએ, કપૂર સરિસે તંબોલિ પાનાઉલી.

—ખંડ ૩, કડી ૮

જે ગંગા નીલ કાલા કિ ડાહા ખુરાસાણીઆ,
સીંધલ સીંધુઆ કલહથા કારમીરિયા કુંકણા
ટૂંકા કાનિઆ નક આનિ પિહુલા પુવે પાગે નીસલા
તે હે યાદવ કુંઅરા તરવયાં તેજી તુખારે ચઝ્યા.

[છંદોદ્દેષ પુષ્કળ છે.]

મોતી મંડિત મુંડિ દંડસરલા દીસંત દંતુસલા,
હીરાલાં ઝલકંત સોવન કડી, સિંદૂર ભાલે ભલા,

ધાત્રી ધૃવરીઆત્ર પાખર, ખરે હીરે જડી જેહની,
અંગે નેહ ગજેન્દ્ર ઊપરિ ચચા ચાલંતિ રાણા સવે.

—ખંડ ૩, કડી ૧૮-૧૯

સં. ૧૪૬૬માં જૈનેતર કવિ ભીમે ‘સદયવત્સપ્રબન્ધ’^{૧૨} એ નામનું ૬૭૨ કડીનું એક અદ્ભુતરસિક કાવ્ય લખ્યું છે. સદયવત્સ-સાવલિંગા-ની લોકકથા એ કાવ્યનો વિષય છે. જૈનેતર કવિઓમાં લોકવાર્તાના લેખક તરીકે ‘હંસાવલી’કાર આસાપત પછી આ કવિ પહેલો જ છે. પ્રાચીન ગૂજરાતીના કવિઓમાં ભીમ એક ઊંચી પ્રતિભા કવિ છે; અને મેં અન્યત્ર જણાવ્યું છે તેમ, એની કૃતિને પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું સર્વોત્તમ ‘રોમાન્સ’ હું ગણું છું. વિવિધ માત્રામેળ છંદો તથા દેશીગંધ ઉપરાંત એ કાવ્યમાં એક સ્થળે અક્ષરમેળ ચામરનો પણ પ્રયોગ થયો છે.

ધારાનગરીના ધરવીરરાયની પુત્રી લીલાવતી નાયક સદયવત્સ ઉપર અત્યાસક્ત થતાં કાઠભક્ષણ કરવા તૈયાર થાય છે, પણ આખરે સદયવત્સ ધારાનગર ગાય છે અને તે ‘અન્નેનું’ લગ્ન થાય છે. તેનું વર્ણન કવિએ ધ્રોળમાં કયું છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ચામર આવે છે—

(હક ધકલ : ધન્યાસી)

આસણ તણઉ અણાવિઉ એ નરવરિછં તરલ તુરંગ,
સાહણપતિ પલણાવિઉ એ પલાણિ પવંગ,
તીણઉ વરરાઉ ચડાવિઉ એ. ૯૪

૧૨. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત, સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર, પાટણ, તથા પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર, વડોદરા (ખે પ્રત). આ કાવ્યના પરિચય માટે જુઓ ‘વસન્ત’, ચૈત્ર-વૈશાખ તથા શ્રાવણ સં. ૧૯૭૨માં સ્વ. ચિમનલાલ દલાલનો લેખ ‘સદયવત્સ સાવલિંગાની લોકકથા.’ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંશોધન વિભાગ તરફથી આ કાવ્ય છપાવવાનો પ્રબંધ થયો છે. (સંપાદક પ્રો. મંજુલાલ મજમુદાર.)

ચામર—

ચડંતિ ષેવિ જે જુડંતિ તે તરંગ આણ્યૂ,
જે સુદ્ધખિત્ત સાલિહુત્ત લક્ષણે વપાણિહ,
પાયા લહું તિ કીકી પયડ હોમ દીહ આસણે,
સોહંતિ સુદયવત્સવીર તે તુરંગ આસણે. ૯૫
ચિહું દિસિ ચામર ઢલધ એ સિરવરિ એ સોહધ છાત્ર,
વિપ્ર વેહધુનિ ઉચ્ચરધ એ આઆ આગલિ એ નાનાવિધ પાત્ર.
બહુ બંદિણુ કલરવ કરધ એ. ૯૬

ચામર—

કરંતિ બંદિણુ અણિક્ક મંગલિક્ક માલયં,
વિચિત્ત નિત્તિ પત્ત પાડરાગ રંગ તાલયં,
ચડી તુરંગિ ચંગિ ચંગિ સાર સુન્દરી રસે,
તિ ચાલવંતિ નારિ ચ્યારિ ચામરં ચિહુ દિસે. ૯૭
વર આગલિ ચિહુ સંચરધ એ આઆ રાણુ લે એ સરિસહ રાહ,
પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ વલીયડહ એ નીસાણુડે ધાહ,
હય હીસધ ગયરાય સારસી એ. ૯૮

ચામર—

કરિંતિ સારસી ગધદ સંડિ મુંડિ ડંબરં,
નીસાણુ દોલ દકક ધાહિ હૂઅ તાવ અંબરં,
હચિત્ત વાહિ દિંતિ રાહિ વેગિ તાવ રધકરો,
પેમિ સુદયવચ્ચવીર પત્ત તોરણુધ વરો. ૯૯
ગયગામિણિ ગુણુ વિન્નવધ એ આઆ શશિમુખી એ કરધ સિણુગાર,
હાર એકાહિલિ ઉરિ હંવધ એ આઆ કંદર્પુ એ સમહ કુમાર,
અહિણુવહિ ધંદ નરિંદવરો. ૩૦૦

ચામર—

નરિંદ ધંદ મત્ત લોધ લોયમન્નિ સોહએ,
અદિદ્દદિદ્દ માણિણી મણુંતરંગિ સોહએ,

ભવાનિપત્તિ પાયભત્તિ કંતલદ્ધ કામિની,

તે સુદૃતીર વન્નવંતિ ગે ગયંદગામિણી. ૩૦૧

શાલિસૂરિના ‘વિરાટપર્વ’નો પરિચય આપતાં આરંભમાં જ માણિક્યસુન્દરસૂરિકૃત ‘શુકરાજકથા’નો^{૧૩} ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે જેમાં કરવામાં આવેલા ઉદ્ધરણને આધારે ‘વિરાટપર્વ’ ના રચનાકાળથી ઉત્તરમર્યાદા નક્કી થઈ શકે છે. સભારંજની ગદ્યશૈલીમાં—‘ખોલી’ માં—રચાયેલું માણિક્યસુન્દરનું ‘પૃથ્વીયન્દ્રચરિત્ર’ સં. ૧૪૭૮ માં રચાયેલું છે, એટલે ‘શુકરાજકથા’ નો રચનાકાળ પણ એ અરસામાં હોઈ શકે. ‘શુકરાજકથા’ સરલ સંસ્કૃત ગદ્યમાં લખાયેલું એક જૈન ધાર્મિક કથાનક છે. એ કથાનકનો કોઈ અજ્ઞાત લેખકે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ગદ્યમાં સંક્ષેપ પણ કરેલો છે. મૂળ સંસ્કૃત કથાનકમાં વચ્ચે વચ્ચે પ્રાસ્તાવિક સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો પણ ઉતારેલાં છે. ગૂજરાતી સુભાષિતોમાં એક સ્થળે નીચે પ્રમાણે ધન્વન્તરીની કડી મળે છે:—

પુણ્યપ્રભાવિ શશિ સૂર્ય ચાલદ,

પુણ્યપ્રભાવિ ફલ વૃક્ષ આલદ,

પુણ્યપ્રભાવિ જલુ મેઘ મૂકદ,

સમુદ્ર મર્યાદ થકી ન ચૂકદ,

આગળ ‘વિરાટપર્વ’માંથી જે અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે પૈકી ૧૬ તથા ૧૭ માં કડીમાંથી એક એક પંક્તિ લઈને ‘શુકરાજકથા’ના લેખકે દૈવની પ્રત્યક્ષતાના વિચયમાં નીચે પ્રમાણે એક સુભાષિત બનાવી કાઢ્યું છે—

(સ્વાગતા)

દૈવ દાનવ રાહિત રાણુઉ,

દૈવ આગલિ ન કો સપરાણુઉ;

૧૩. શ્રીહંસવિજયજી જૈન લાયબ્રેરી, અમદાવાદ તરફથી પ્રસિદ્ધ ‘શુકરાજકથા’માં ઉદ્દૃત થયેલાં ગૂજરાતી સુભાષિતો માટે જુઓ ‘વૃપસુન્દરકથા’, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૭.

ડંગનઠ ધરિ જલ વહિડે હરિચન્દ્ર,
ભાંલડિ મરણ લાધુ મુકુન્દિદધ.

‘વિરાટપર્વ’માંથી આપેલાં અવતરણોની પંક્તિઓ તથા ઉપર્યુક્ત સુભાષિત વચ્ચે નજીવો પાડેર છે તે મુકાબલો કરતાં જણાઈ આવશે.

સોળમા સૈકો

સોળમા શતકના આરંભમાં સં. ૧૫૦૨ માં ધનદેવગણિને ‘સુરંગાભિધાન નેમિનાથપ્રકાશ’ ૧૪ મળે છે. નેમિનાથનું ચરિત્ર—વૈરાગ્યપ્રાપ્તિનું છટાદાર વર્ણન આ કાવ્યમાં સંક્ષેપમાં કરેલું છે. એના આરંભમાં તથા અંતે એકએક શાદૂલવિકીર્ણિત છે. આરંભમાં—

દેવી, દેવિ નવી કવીશ્વરતણી વાણી અમીસારણી,
વિદ્યા સાયરતારણી, મલગણી, હંસાસણી સામિણી,
ચંદા દીપતિ છપતિ સરસતી મધ વીનવી વીનતી,
બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ કાગિઈ કરી રંજતી.

અંતે—

સામી કેવલ કામિની કરિ ધરી, રાજમતી નાદરી,
સા સારી નિજકાજ રાજકુમારી, મુગતિઈ ગઈ સા વરી.
જે રેવધ ગિરિરાય ઊપરિ ગમધ, શ્રી નેમિપાયે નમધ
તે પામધ સુખ સિદ્ધિ, રિદ્ધિહિં રમધ, શ્રી શાશ્વતી ભોગવધ.

પ્રભાસપાટણના કાયરથ કવિ કેશવદાસનું છન્દોગદ્ધ ‘કૃષ્ણ-લીલા કાવ્ય’ સં. ૧૫૨૯ માં ૧૫ રચાયું છે. એમાં કવિએ શ્રીમદ્—

૧૪. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત પાટણ બંડારમાં. કાવ્યની નોંધ માટે જુઓ ‘જૈન ગૂર્જર કવિઓ’, ભાગ ૧. પૃ. ૪૩-૪૪.

૧૫. શ્રી. રામલાલ મોદી, શ્રી. ઠાકોરલાલ ચોકસી વગેરે આ કાવ્યનો રચનસંવત સં. ૧૫૯૨ માને છે. શ્રી. નટવરલાલ દેસાઈએ એ મતનું ખંડન કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. આ સંબંધમાં પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષની દલીલો માટે જુઓ ‘ગૂર્જરાતી’ના ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના દીપોત્સવી અંકમાં, શ્રી. મોદી તથા શ્રી. દેસાઈના લેખો. ‘કૃષ્ણલીલા કાવ્ય’ શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ સંપાદિત કરી બહાર પાડ્યું છે.

ભાગવતના દશમસ્કન્ધનો સારોદ્ધાર કર્યો છે, અને તે પ્રેમાનંદના દશમ-સ્કન્ધની જોડમાં મૂકી શકાય એટલો ઉચ્ચ કોટિનો છે. એમાં રાસકીડાવર્ણનનો તેરમો સર્ગ આખો શાર્દૂલવિકીડિતમાં છે. છંદ શુદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ કર્તાએ તેને પોતાની કવિત્વશક્તિથી દિપાવ્યો છે. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના ભૂપણુક એ સર્ગ-માંથી મહત્વનો ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે:

(શાર્દૂલવિકીડિત)

જાણી સુન્દર શોભના શરદની ઉજ્જવલ ઓપી દિશા;
જિગ્યો તો ઉકુરાજ રાજિત કલા, અરુણે જ દીપી દિશા.
દેખી માધવ મલ્લિકા જ કરણી, ફૂલી તેં ફૂલી રહી,
કીધું મંત સુરાર રાસ રમવા, માયા મહા આશ્રયી. (૧)

જિભો એક અનંત પ્રીત્ય ધરતો નંદન જે નંદનો,
વાહ્યો વેણુ રસાલ વ્યાલ વનમાં, પ્રેમા બહુ ઊપનો,
સૂણ્યો સુન્દર સાદ સાદરપણે, પીચૂપ પીવા વળી;
જાણ્યું અંગ અનંગ કોટ્ય ગુણુ થ્યો, નારી નિશા નીકળી. (૨)

દોહ્તી દોહ વિછોહ કો વિરહિણી ચાલી જ વંદાવને,
મૂક્યાં બાળક ધાવતાં રવડતાં, મોહી મને માનની;
મેહલી કોય પરીશતી જ પ્રિયને, કંકન્ન પાયે ધર્યાં,
આવી કો અધલીપતી જ જમલી, અંજન્ન અધરાં કર્યાં. (૩)

x

x

x

મીઝ્યાં લોચન માંહ માધવ મલ્યો, યોગે જ ધ્યાને ધરી,
પામી સંગમ પ્રાણનાથ પ્રિયનો તેં પ્રાણુ ત્યાગે કરી;
મોહી નારી મતંગ મત્તગમની, ચાલી રસે વન દિશે,
દોહો દેવદયાલ કેલિ કરતો, પૂરે વ્યકારે નિશિ. (૫)

x

x

x

શ્રીભગવાનોવાચ—

સાધ્વી સુન્દરી ! શું છડાં વન વિષે, આવીય રાત્રે તહે ?
વાહાલૂં તે મન્ય જે સુહાય સહુને, તે કામ કીજે અહિં;
કેમે નીકળીઆં અગ્નિ જ વને કારણ સાચું કહો,
જોતાં હીંડશે તાત માત ભર્તા, રાત્રે ઈડાં મા રહો.” (૭)

x x x

પ્રીનાં વિપ્રિય વાક્યઆણુ વનિતા લાગાં જ કાને જશે,
હૃદયે ખેદ, નિરાશ આશ સવરી, ચિંતા જ પામી તશે;
સૂકા હોદ, મુખે ખડી, સુખ નહી, નિશ્વાસ મૂકે વલી,
નયણે નીર, લખે જ ભૂમિ ચરણે, તૂળિણુ રહી ટલવલી. (૧૧)

x x x

આવી એક અનેક નાર્ય જ મળી, ચેષ્ટા ઉદારી કરી,
વાહો વેણુ રસાલ મોહન મુખે, ગાયે સહુ સુન્દરી;
આવ્યાં તે યમુનાતટે સહુ મળી, શીતલ્લ વેણુ ભરે,
માંડૂં મંડળ રાસ લાલસપણે, આનંદ અંગે ધરે. (૧૬)

નારી ગાહૂપ્રસાર રંભણુ કરી, ચુંબન લીયે વલી,
નાના નર્મ નખાત્રપાત રતનને, કામે હવી આકુલી;
માની માનની માધવે જ મન શું, હંકાર પામી પછે,
જણ્યું આજ ત્રિકાલમાં નહી વધૂ તોણે અમારે અછે. (૧૭)

તેને સૌભગ ગર્વ સર્વ હરવા દેવે દયા તો કરી,
હૃદયા અંતરધ્યાન ધૂન્ય ધરતા, હૈ હૈ કયહાં ગ્યા હરિ?
આહાહા ભગવાન આજ અહિંને મેલી ગયો ભોળવી,
લાગે તાપ અપાર પ્રાણપ્રિય તેં રામા સહુ રોળવી. (૧૮)

x x x

જીવે સજ્જન તાપ ટાલી તરશા, પીતાં જ તાલી કથા,
નાશે કલ્મષ કોટિ કોટિ ભવનાં, તૂં કાં ન ટાણે વ્યથા?

મૂક્યાં સજ્જન તાત, માત, ભતૌ, બ્રાતા ઉદ્વંધી કરી,
આવ્યાં શર્ણુ જ એક નાથ તૂંહરે, તો કાં તને શ્રીહરિ? (૩૬)

ગોપી એક અનેક પ્રેમભરથી ગહેલી વિલાપે થઇ,
નાવે નાથ અનાથ સાહસ ઘણું, તો દેહલજ્જન ગઇ;
દીકા દેવ મુરારિ દષ્ટિ સહસા સૂર્યેન્દુ કોટિ કલા,
પીતાંબર પરિધાન શ્યામ તનુને, સોડે મહા નિર્મલા. (૩૭)

x x x

ગોપી નાથ નિરીક્ષણે જ હરખી, સંતોષ સાચો થયો,
પામેં પ્રાણ અનંત ચિત્ત ધરતાં, તિં તાપ તેહનો ગયો;
કાંતાચૂથ વિધૂતશોકકલુષા, પાખલ્ય તે પરવરી,
સોડે જેમ સવે જ ભક્ત્ય કરતી, આનંદલીલા ધરી. (૪૧)

આવ્યાં તે યમુનાતટે, જલ વહે, કોમલ છે વાલુકા,
વાર્યાં કુંજ નિકુંજ મંદિર ઘણાં, સાથેં અહુ આલકા;
ખેદાં ત્યાં જ મુરારિ નારી સઘલી પાખલ્ય કુંડે કરી,
લક્ષે અંગ અનંગ કોટિ અધિકી લાવણ્યલીલા ધરી. (૪૨)

x x x

એવાં કૃષ્ણ અનેક વાક્ય વદતાં ગોપી ચ તોષી સહુ,
ટાળ્યો તે વિરહાગ્નિ તાપ તનુનો, આનંદ ખેલે અહુ;
માંડચૂં મંડલ રાસ લાલસપણે, એકેક ગોપી વિચ્ચે,
આપે એક અનેક રૂપ ધરતો, તે તેહ તેહે રુચે. (૪૭)

x x x

વાહે દુંદુભિ દેવ, સેવ કરતા પુષ્પો જ વર્ષી રહ્યાં,
ગાયે કિનર સર્વ કૃષ્ણગુણને તેણે ન જાયે કલા;
વાળે નૂપુરકિકિણી વલયયુક્ત ગૌરાંગ ગોપીતણી,
સોડે મધ્ય મુરારિ ભરકત જશો, હેમાંગમાંહે મણિ. (૪૯)

પાદંન્યાસ, વિલાસ, હાસ્ય મુખનું, તે ધન્ય વેળા વલી,
હાલે જે કુચ વસ્ત્ર કુંડલ કરી, વર્ષા જસી વીજલી;

ગાયે એક અનેક ઉચ્ચ સ્વરશ્રું, નાયે યહુ યાલિકા,
તેનું ગીત ચરિત્ર વ્યાપી સઘળે દેતી વને તાલિકા. (૫૦)

x

x

x

લીધો કાન્ત રહસ્થક્ષે વાનતયા, શ્રીકાન્ત સોહામણો,
ગાતી, કંઠ કરારવિન્દ ધરતી, તો પ્રેમ વાધ્યો ઘણો;
કીડા એહ અશેષ શેષ ન લહે, વાગીશ જાણે નહી,
તે હું કીટક કોણુ માત્ર ફહેવા, લીલા ન જાએ લહી. (૫૨)
જૂએ જે સુરલોકનારી સઘળી, કામે હવી આકુલી,
મૂછાં માંહ વિમાન માન સવિ ગ્યાં, ચિત્રસ્થ જાણે વળી;
આ લોકે અવતાર ગોકુલ વિષે, તેણે સમે કામિની,
વાંછે તે વ્રજનાર્ય સાર પદવી, સેવા હુએ સ્વામિની. (૫૩)

x

x

x

હોએ છે પરભાત, રાત વિરમી, ગોપી જ આવી ધ્યે,
નાના કામ કરે ન વિભ્રમ વશે, લીલા ન તે વીસરે;
આપ્યો એહ પ્રસાદ કૃષ્ણ ઇહને, તે દેવ કહ્ને નહી,
અહ્લા, ઈશ્વર, ઇન્દ્રરાજ જુઅતાં, ગોપી જ વહાલી થઇ. (૫૭)
ગોપી કૃષ્ણ તિલાસ રાસ રસમેં ગાયે જ પ્રેમે કરી,
કો વા કર્ણ સુણે જ પ્રેમભરથી, તેહને જ તૂપે હરિ;
આપે વાંછિત ભુક્તિ મુક્તિ અથવા ધર્માર્થ યાએ વલી,
કામી કામજ, લોભ ક્રોધ દેહના તે દષ્ટિ જાએ ટલી. (૫૮)
સ્વામી મેં જ અજાણુતે અપઠતે કીર્તન તાઝું કર્યું,
તે હું કૃષ્ણ કૃપાલ યાળક ભણી, ખાંતે જ કીજે ખંડું;
યાએ કેશવદાસ આશ સગળી, જે રાસ કહેં રમે,
તહેં હું અપરાધીયો જ જમલો, મૂં રાખવો તૂં ગમે. ૧૬ (૫૯)

એ જ કાવ્યમાં અન્યત્ર ભુજંગપ્રયાત અને તોટકનો પણ

પ્રયોગ છે. જુઓ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાતઃક્રિયા તથા ભોજનલીલા વર્ણવતું
નીચેનું અવતરણ:—

(ભુજંગપ્રયાત)

ઇકા આવતી ગોપિકા પાતલીએ,
 ઉધા આવતી આઉલી કલ્પ લેઈ;
 ઇશે દંતધાવા કરી દોપ ટાલે,
 કપૂરે કરી કોગલા મોં પખાલે.
 લઈ હેમની કાંકરી માત મડોડી,
 પછે ઓલતી આપણે હાથ્ય ચોડી;
 મહા મદન મોધરેલે કરાવે,
 ખલ્યે ખાંડની કૃષ્ણને નેવરાવે.
 યમૂતાજળે યૂવતી હેમગોળા
 ભરી ઉપ્પા પાનીયમાં તેહ ભેલી;
 મળી કામિની કૃષ્ણનું દિલ ચોળે,
 અતિ આનંદે નંદનંદો અંધોલે. ૧૭

x

x

(તોટક)

કંઈ આથણ અંગ તરૂર તણાં,
 ફલ કોમલ સુન્દર સ્વાદ ઘણાં;
 બલ-કેશવ એ જણ માંહિ જમે,
 જુદા રોહિણી માતને મન ગમે.
 હરિ હસ્ત ધૂયા જમુનાનિ જલે,
 કરી મજ્જણ નિર્મલ નીર ઘણે;
 બહુ બાવન ચંદન હાથ ચલે,
 ભરી ગાલ કપૂર પુંગી તંબુલે. ૧૮

વીરસિંહકૃત 'ઉપાહરણ' ૧૯ પણ સોળમા શતકની પહેલી

૧૭. એજન, પૃ. ૧૦૫

૧૮. એજન. પૃ. ૧૦૬

૧૯. પ્રસિદ્ધ : મારા વડે સંપાદિત (પ્ર. ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા
 ત્રૈમાસિક, પુ. ૨-૩)

પચીસીનું જ કાવ્ય છે. એનો કાવ્યબંધ દૂહા, ચોપાઈ, ભુજંગી, દેશી અને બોલી વડે બંધાયેલો છે. તેમાંથી ભુજંગી જોઈએ. ઉપાની સખી ચિત્રલેખા સરસ્વતીની આરાધના કરવાનો વિચાર કરે છે, એ પ્રસંગનું વર્ણન છે—

ચિત્ત જે તત્ત વિદ્યા કહીજઈ,
હોઈ પાસિ તે દાસી થાઈ અ લીજઈ;
નિશિવાસરે તાસ અ ન્યાસ કીજઈ,
અવિન્યાસ વીમાસતે કાજ સીજઈ.
વિમાસી યસું ચિત્તસું સા કુમારી,
ભણી ભારતી વાર તેણે પધારી;
થૈ શ્લોઠિસું પા પ્રબોડી, ૨૦
કરી વીનતી દીન થૈ હાથ જોડી. ૨૧

કવિ વિષ્ણુદાસ ભીમે સં. ૧૫૪૧ માં બોપદેવના ‘હરિલીલા-વિવેક’ને અનુસરીને ‘હરિલીલાષોડશકલા’ એ નામથી ભાગવતનો સારોદ્ધાર કર્યો છે, તથા સં. ૧૫૪૬માં કૃષ્ણભિશ્રના ‘પ્રબોધચન્દ્રોદય’ નાટકનો ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ નામથી ગૂજરાતી પદ્યાનુવાદ કર્યો છે. એ બન્ને કૃતિઓમાં ભુજંગપ્રયાતનો પ્રયોગ મળે છે. ‘હરિલીલા’માં—

અરે સાંભણુ પુત્ર ! સાચુ સંકેત,
જે કારણુ બંધ નહ મોક્ષ હેત;
થોડા માહિ કહૂ વિચાર રૂડુ,
હરિ સત્યસ્વરૂપ સંસાર કૂડુ. ૨૨

‘પ્રબોધપ્રકાશ’માં—

હરિભક્તિ કારણિ અવતાર એવ,
પ્રગટ્યા થાંભ ફોડી નરસિંહ દેવ;

૨૦. મૂળ પ્રતમાં અક્ષરો ખૂટે છે.

૨૧. ‘ઉષાહરણુ,’ પંક્તિ ૧૩૪-૩૭

૨૨. ‘હરિલીલાષોડશકલા’ (સં. શ્રી. અંબાલાલ જાની), પૃ. ૬૪

દુષ્ટ દાનવ હરણકસ્યપ વિઙ્કર્યુ,
નિજસેવક મંત પ્રદલાદ તાર્યુ.

x x x

ચિદાનન્દ, ગોવ્યન્દ, વૈકુંઠ ભૂપ,
શ્રીનાથ, નારાયણ, વિશ્વરૂપ !
સંસારનિદ્રાનિવારણ મુકુન્દ !
કરિ હરિ હૃદય ઉદય-પ્રભોધયન્દ્ર. ૨૩

સં. ૧૫૫૦ આસપાસ^{૨૪} સાંડેરગચ્છીય સુમતિસૂરિના શિષ્ય શાન્તિસૂરિએ દાનમાહાત્મ્ય ઉપર પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એમ ત્રણ ભાષાઓમાં ૧૩૭ કડીનો ‘સાગરદત્તરાસ’ રચ્યો છે. સ્વ. ચિમનલાલ દલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો, “ કાવ્ય ઉચ્ચ પ્રતિનું છે અને આ તેમ જ તેમના શિષ્ય ઇશ્વરસૂરિકૃત ‘લક્ષિતાંગચરિત્રરાસ’ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કાવ્યોની સરખામણીમાં સારી રીતે ઝિભા રહે એમ છે. ” પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ઉપરાંત ગૂજરાતીમાં પણ એમાં વૃત્તો વપરાયાં છે. જોકે ભાષા પ્રાકૃતપ્રચુર છે. ભુજંગપ્રયાતનાં બે ઉદાહરણ આ રહ્યાં:—

૨૩. ‘પ્રભોધપ્રકાશ’ (સં. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી). પૃ. ૪૮-૪૯

૨૪. આ જ અરસામાં પાટણના કવિ ભાલણે કરેલા કાદંબરીના પદબંધ અનુવાદમાં મૂળની આર્યાનો ગૂજરાતી સમશ્લોકી અનુવાદ,

અવિરલ આંસુસ્નાનધ વિયોગપાવક પડી નિરંતર ઈ
તવ રિપુતરુણીકુચ વ્રત નિર્મુક્તાહાર અણસરઈ.

(ખીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૮)

એ ધ્યાન ખેંચે છે. આર્યા માત્રામેળ હાંદ છે, પણ સંસ્કૃત વાક્યમેય વારસામાં આપેલા એ છન્દનો પ્રયોગ તથા સમશ્લોકી અનુવાદની રીતિ પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં વિરલ હોઈ, તેટલા પૂરતી, અહીં તેની નોંધ લીધી છે. સહજસુંદરના ‘ગુણરતનાકરછંદ’ ના મંગલાચરણમાં પણ આર્યાનો પ્રયોગ છે.

(રૂપસુંદરકથા, ઉપોદ્ધાત)

મહે ધરધરે ધિંદિ (ધિ)ણી ધુમયંતા,
તિગામિણી ઉછડીર દીગંતિ મંતા;
મિલી પામરી ચચ્યરી દિંતી તાલી,
રલિયામણી રાતડી રમઇ બાલી.
સરઇ ચંદકંતી મણી અમીય-ધારા,
હરઇ માણિણી-માણુ-સંમાણુ-સારા;
સસી નિમ્મસો સાહુ ચિત્ત વહિતો,

ધમો એરિસો સરિયકાસો નિવત્તો. (કડી ૨૧-૨૨) ૨૫

આ શાન્તિસૂરિના શિષ્ય ધર્મશ્વરસૂરિએ સં. ૧૫૬૧ માં લલિતાંગ નરેશનું જીવન વર્ણવતું ‘લલિતાંગચરિત્ર’ લખ્યું છે, તેમાં ધન્વવજા અને ઉપેન્દ્રવજા વૃત્તો વપરાયાં છે, એમ સ્વ. ચિમનલાલ દલાલ નોંધે છે, એમ જ હાથપ્રતની પુષ્પિકામાં પણ એ મુજબની નોંધ છે. પરંતુ પાટણમાં સંધના ભંડારની હાથપ્રત તપાસતાં એમાંથી એ વૃત્તોના પ્રયોગ મને જડયા નથી. છતાં એ જ કાવ્યમાં સગ્વિણી, નારાય અને દ્રુતવિલમ્બિત એ ત્રણ વૃત્તોના પ્રયોગ સાંપડે છે. ત્રીજા અધિકારના અંતમાં નીચે પ્રમાણે પાંચ સગ્વિણી છે:—

બહુ અ ઉચ્છાહ નરનાહ જિયસત્તુ ઉ,
સહુ સયણુ સહિય તથે વસંત પત્તઉ,
દિઅઇ રજ્જુદ્ધ કુમરસ કરમોયણે,
પત્ત બહુ લોય કોઉહલા લોયણે. ૪૬
દેસ દલસેસ બહુ ગામ પુર પદણા,
ખેડ તસુ રેડ રયણાઇ આગર ધણા,
ગય તુરિય સાહણા યુવરહવાહણા,
બહુ અ ધણુ ધન્ન ભંડાર ભંડહ તણા. ૪૭

૨૫. મૂળ પાટણ ભંડારની હાથપ્રત ઉપરથી સં. ૧૯૭૧ માં કરાવવામાં આવેલી નક્કલ વડોદરાના પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિરમાં છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત અવતરણો એ સંસ્થાના જૈન પંડિત શ્રી. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ મારી વિનંતી ઉપરથી મોકલી આપ્યાં હતાં, તે બદલ તેમને આભારી છું.

અદ્યુતર રાય પાયક પરિણ જણા,
પુણ સોવણ રૂપાઈ કુપ્યં જણા,
સત્ત ભૂ પીઠ અદ્ય મંદિરા,
ધણ કણય રૂપ્ય રચ્છાઈ અધ સુંદરા. ૪૮

એય સત્તંગ રજ્જદ્ધ રિદ્ધી જૂઠે,
પુણ્ય પુણ્યેણ સિરિ વાસ પુર નિવસુઠે,
પુષ્પવધ જુત નર ભોગદ્ધ માણ્યે,
માણ્ય ભવિઅ રદ્ધો ગુંદ જિમ જાણ્યે. ૪૯

અહિણુવઠે ઈદ્રિ ગોવિંદ કધ ચંદઉ,
કુમર લલિઅંગ લલિઅંગ ચિર નંદઉ,
દિંતુ આસીસ ધમ લોય સહુ નિનગિહં,
કુમર રાઓ વિગંતૂણ ભુજધ સુહં. ૫૦

ચોથા આધકારમાં નીચે પ્રમાણે નારાય અને દ્રુતવિલમ્બિત મળે છે:

(નારાય)

રહંતિ નામ ચંદ જમ તાસુ સગ્ગસંવરા,
વરંતિ જાણિ હેઉતીણિ જુજ્ઞ કજ્જ સુંદરા,
સુજ્ઞેડ જાણુ જરહ અંગિ જવરક્ષ્મ સોહિયા,
મિત્તંતિ સૂર સમરતુર નદ સદ ખોહિયા. ૪૨

(દ્રુતવિલમ્બિત)

ખુહિય ખિત્તિ નીસાણુ નિનધિહિં,
ઢમઢમ ઢક્ક દુદ્ધ ધણુ સદિહિ,
ભરહ ભેરિ ભંકાર નિવજ્જઈ,
જાણિ કિ પાવસપણુ ધણુ ગજ્જઈ. ૪૩

ઈશ્વરસૂરિનું 'ળીજું' એક કાવ્ય 'ઇસરશિક્ષા'^{૨૬} મને મળ્યું હતું.
૨૮ કડીનું એ ટૂંકું કાવ્ય આખુંયે ઉપજાતિવૃત્તમાં છે. એમાં કર્તાએ

૨૬. પ્રસિદ્ધ, મારા વડે સંપાદિત, 'ગૂજરાતી'નો દીપોત્સવી અંક,
ઈ. સ. ૧૯૩૭.

સાદી ભાષામાં હિતભોધ અને ધર્મભોધ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.
ઉદાહરણ—

પૂછછ અનછ જાણુછ પુણ્યવંત,
પૂછછ નહીં નાણુ સુ મધ્યમંત,
પૂછછ ન, જાણુછ ન, મનિ ગર્વ આણુછ,
ત્રિતીય તે કુણુ કહી વખાણુછ.
જાણુઉં આછઉં વાત ઘણી ઘણેરી,
ખોણુઉં નહીં હું પુણુ ફેરફેરી,
ફૂડઉ મહાપાતકુ કામ કાચઉ,
સંસારિ ચઢ સારુ નિદાન સાચઉ. (કડી ૧-૨)

કુલ-શીલિ વારુ, અતિમેલ માંડછ,
જે દૂલગ્યાં પ્રીત કિમછ ન છાંડછ;
ખોણુછ વિમાસી દઢ મંત્ર ગાઢઉ,
તિણિ પ્રેમિનઉ, વચ્છ, શરીર તાઢઉ. (કડી ૧૨)

વિવહારી જે સત્ય કિમછ ન ક્ષોપછ,
ક્ષેખઉં પક્ષેખઉં કરતાં ન ટોપછ;
લહણુઉં લિયછ આપણુ આણિ દેવઉં,
વાણિજ તછ મિત્ર ધસ્યઉં કરેવઉં. (કડી ૧૩)

વાચ્છલ્ય દિછ સીખ વડાં સ કીજછ,
ઉતાવલે ઉત્તર નૈવ દીજછ;
તે હુછ સુધા પાહિં પ્રણામ માડી,
વિવેકસુખ છછ અતિહિં અનીડી. (કડી ૨૦)

ચઉવીસ જે દેવ મહા પ્રસિદ્ધ,
કુલવર્ધ, શ્રુતવર્ધ, જિનધર્મવર્ધ;
ઘણી કિસી ઈસરે સીખ દીજછ,
મન સુદ્ધિ તો તેહ પ્રણામુ કીજછ. (કડી ૨૮)

સોળમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા, ‘વિમલપ્રગ્નન્ધ’ના કર્તા પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમયની ‘અતુર્વિંશતિજિનસ્તુતિ’^{૨૭} પણ ૨૮ કડીનું કાવ્ય છે. એમાં માત્ર છેલ્લી કડી હરિગીતમાં છે. આકી સર્વત્ર માલિનીવૃત્તનો પ્રયોગ છે. કવિનું છન્દઃપ્રભુત્વ તેમ ભાષાપ્રભુત્વ ઉચ્ચ કોટિનું છે.

થોડાંક ઉદાહરણ:—

કનકતિલક ભાડે, હાર હિંધે નિહાડે,
ઋષભપય પખાડે, પાપના પંક ટાડે,
અરચી નવર માડે ફૂલરી ફૂલમાડે,
નરભવ અનુઆડે, રાગ નિં રોસ ટાડે. (કડી ૧)
અમીય રસ સમાંણી, દેવદેવે વખાણી,
વયણ રયણ પાણી, પાપવલ્લી કૃપાણી,
સુણિ સુણિ નિ પ્રાણી, પુણ્યચી પટ્ટરાણી,
જગિ જિનવરવાણી, એવી એ સાર જાણી.
રમઝમ ઝમકારા નેઉરિયા ઉદારા,
કટિતટિ ખલકારા મેખલાકા અપારા,
કમલિ રમલિ, સારા દેહ લાવણ્યધારા,
સરસતિ હુઓ મે જ્ઞાનધારા. (કડી ૨૬-૨૭)

અનુમાને સોળમા શતકના અંતમાં જ્ઞાન કવિએ સંસ્કૃત ‘ગિલ્હણપંચાશિકા’નો ગૂજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. એમાં એક રથજે નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃતમિશ્રિત માલિની મળે છે. કવિ ગિલ્હણ સાથે પ્રેમમાં પડેલી તેની શિષ્યા રાજપુત્રી શશિકલા તેને વધસ્થાને લઈ જવાતો જોઈને પોતાની સખીઓને કહે છે:—

અતિશય કરમાણી સામ્પ્રતં કાંઈ બાલા,
હસસિ રમસિ સાથિ નૈવ કિંચિત્ સખીભિ:

૨૭. પ્રસિદ્ધ, ‘જૈનયુગ’ માસિક, પુ. ૧, પૃ. ૧૭૮-૭૯, સં. શ્રી. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ.

જળ લગિ પુરમાર્ગે ગિલહણો માઇ દિટ્ટો,
તળ લગિ હૃદયં મે પંચગાણુઃ ક્ષિણ્ણાતિ. ૨૮

સોળમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલ તપાગચ્છના આચાર્ય ધનરત્નસૂરિના સમકાલીન ભાનુમેરુએ ૩૩ કડીની ‘સ્તંભનપાર્શ્વ-નાથસ્તુતિ’ લખી છે, તે આખીયે દ્રુતવિલમ્બિતમાં છે. જોકે વૃત્તરચના ઉપર કવિનો હાથ બરાબર બેઠેલો જણાતો નથી, એથી છંદોભંગ પુષ્કળ થયા છે; પરંતુ કાવ્યની ભાષા સરલ, પ્રવાહી અને પ્રાસાદિક છે. આ કાવ્યની બીજી એક વિશિષ્ટતા એ છે કે કવિએ તેને ૧૩૨ દલના પદ્યબંધમાં ગોઠવ્યું છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રકારનાં ચિત્રકાવ્યો વિરલ છે, એ દૃષ્ટિએ કૃતિનું ખાસ મહત્ત્વ ગણાય. પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના સંગ્રહમાંથી મળેલી હાથપ્રત ઉપરથી એ કાવ્યનું સંપાદન મેં કર્યું છે, અને તે પદ્યબંધના ચિત્રસહિત ડૉ. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે.

૨૮. શ્રી. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે ‘પ્રાચીન કાવ્યસુધા,’ ભાગ ૪માં આ કાવ્ય સંપાદિત કર્યું છે, તેમાં આ શ્લોક નથી, પરંતુ પૂ. શ્રી. કાન્તિવિજયજી મહારાજ પાસેની બે હાથપ્રતો ઉપરથી ‘સાહિત્ય’ જુલાઈ ૧૯૩૨માં મેં એ કાવ્ય છપાવ્યું છે, તેમાં તે છે. ચૌદમા શતકની વૃત્ત-રચનાની ચર્ચા કરતાં આપણે ‘પ્રબન્ધચિન્તામણિ’નો આવો સંસ્કૃત-મિશ્રિત શ્લોક જોયો હતો. પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી એવા બીજા કેટલાક શ્લોક અહીં આપ્યા છે:—

નેત્રપ્રતાપાનલદગ્ધગાત્રે,
હે પદ્મપત્રે, વિમલે, પવિત્રે,
જલે ગ્રહો જન્મ તથાપિ ક્ષિત્ર,
ન ચંદ્ર અરિમ, રવિરશ્મિ ખિન્ન. (‘૩પસુંદરકથા’, કડી ૩૨)
આઘા આવે આદર દીનધ સ્વર્ણરૂપ્યાદિ દૃષ્ટ્વા,
પાસે કે ખેસવા ન ઘણ નિર્ધનેલ્યો જનેલ્યો,
તમે અમારા જીવનપ્રાણ, સ્વાર્થ એકોહિ ભળ્યા,
અહ્યા અગ્હે કુણ, તમ્હે કુણ, સ્વાર્થહીના વદન્તિ.

(‘શારદા’, ડિસેમ્બર ૧૯૩૨, મારો લેખ ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો’)

સોળમા સૈકામાં લખાયેલાં જણાતાં કેટલાંક હસ્તલિખિત પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો શ્રી. મધુસૂદન મોદી પાસે છે. એ પૈકીનાં કેટલાંક સુભાષિતો માલિની અને વસંતતિલકામાં છે, એ વસ્તુ ખાસ નોંધ માગી શ્વે તેવી છે.

સત્તરમો સૈકો

સત્તરમા સૈકાનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોમાં સૌથી પહેલાં જ કોઈ અજ્ઞાતનામા કવિનો ‘ભવાનીછંદ’^{૨૬} આવે છે. ૨૪ કડીનું એ છટાદાર કાવ્ય ભુજંગપ્રયાત છંદમાં ભવાનીની સ્તુતિરૂપે લખાયું છે.

ઉદાહરણ:—

ભવાની નમે હૃદયે હૃદયે ન માયે,
ભવાની નમે દુઃખદારિદ્ર જાઘ,
ભવાની નમિ તીર્થની કોડિ કીધી,
ભવાની નમે ભૂમિ નવખંડ લીધી.
હુધ પુન્ય જે પાત્રનિ દાન દીધે,
હુધ પુન્ય જે નર્મદાસ્નાન કીધે,
હુધ પુન્ય જે વાશિ કાશી વશીજે,
હુધ પુણ્ય તે પાર્વતીનામ લીધે.
પુરિ દ્વારિકાવાસ ખટમાસ નાહિ,
કરી ગોમતીસ્નાન ગોવિન્દ ગાઘ,
તુલા તેહની એકખીજી ન થાયે,
ભવાની તણુ નામ જેણે જપાઘ.

‘ભવાનીછંદ’વાળી હાથપ્રતમાંથી જ ‘રાધારાસ’ નામે ખીન્નું એક કાવ્ય મળી આવે છે. એનો કર્તા વાસણુદાસ છે. કાવ્ય નકલ

૨૬. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત ગૂ. વ. સો.ના સંગ્રહમાં નં. ૭૩૮. એ હાથપ્રતમાંનાં કાવ્યો સં. ૧૬૧૧ થી સં. ૧૬૫૫ સુધી લખાયેલાં છે, એટલે ભવાનીછંદનો રચનકાળ મોડામાં મોડો સત્તરમા શતકના આરંભમાં હોવાનો સંભવ છે.

કર્યાની સાલ સં. ૧૬૪૮ છે, એટલે ત્યાર પહેલાં તો એ લખાયેલું ખરું જ. આરંભમાં ૧૦૩ ચુઆક્ષરા છે, બાકીની ૧૩૫ કડીઓ શાર્દૂલની ચાલમાં છે. ભાગવતના દશમસ્કન્ધમાં વર્ણવાયેલી શ્રીકૃષ્ણની કીડાઓનું તેમાં નિરૂપણ છે. શાર્દૂલની ચાલમાંથી બે નમૂના જોઈએ:

આલી બેલ અપાર મનિ આણી બિઠચા હરિ હર્ષથું,
નાલા દેવ, અપૂર્વ ચીર પહિર્યા, ભાવિ હરિ ચ્યંતશું,
બેઠાં બેહૂ, મુરારિ પાહિ યમવા માંડી તે થાલી ભલી,
પ્રીશાં અંન અનેક પ્રભ સરસાં ભાવે તે ચંદ્રાઉલી.

x

x

x

પીધાં અમૃતપાન માંન સરસાં, ચાલા તે રમવા હરિ,
લીલા અંગિ ગહેલડી તે લડસે શ્રીકૃષ્ણ બાંહે ધરી,
પોહોતા મંદિરમાહે બિહૂ બાલાં લીલાં હસે, હાથશું
છાત્યો એક પલંગ ફૂલિ રુડો, કોલી ભરી પાનશું.

લક્ષ્મીદાસકૃત ‘અમૃતરસપચીસી’^{૩૦} માલિનીમાં તથા ‘રામરક્ષા-સ્તુતિ’^{૩૧} ભુજંગપ્રયાતમાં રચાયેલ છે. સામાન્ય ધર્મબોધ એ પહેલા કાવ્યનો અને રામની સ્તુતિ એ બીજા કાવ્યનો વિષય છે. આ લક્ષ્મીદાસ તથા સં. ૧૬૪૭ માં ‘ચંદ્રહાસાખ્યાન’ અને સં. ૧૬૭૨ માં ‘જ્ઞાનબોધ’ લખનાર લક્ષ્મીદાસ અનન્ય હોય, એમ મારો તર્ક છે. તેમ હોય તો ‘અમૃતરસપચીસી’ના કર્તાનો કવનકાળ ખુશીથી સત્તરમા શતકમાં મૂકી શકાય. કદાચ એમ ન હોય તોયે ‘અમૃત-રસપચીસી’વાળા હાથપ્રતનાં કાવ્યોની નકલ સં. ૧૭૨૫ અને ૧૭૭૪ ની વચ્ચે થયેલી છે, એ વસ્તુ પણ કર્તાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરે છે.

‘અમૃતરસપચીસી’ ૨૫ કડીનું ટૂંકું કાવ્ય છે. માનવીજીવનની ક્ષણભંગુરતા, વિષયોની નિઃસારતા અને ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતાનું તેમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

૩૦. પ્રસિદ્ધ: મારાવડે સંપાદિત, ‘ભારતીય વિદ્યા’, પુ ૧, અંક ૪

૩૧. અપ્રસિદ્ધ: હાથપ્રત નં. ૭૪૨, ગૂ. વ સો.નો સંગ્રહ

આરંભમાં—

રધુપતિપદ્મેવા મૂલ એ ધર્મ તાહારે,
કમલનયણુ મૂકી કાંએ ખીજું વિચારે ?
તન ધન સુત દારા એ નહી દૂત વારે,
હરિ ભજ લખમીદાશા પાંખ સંસાર પારે. (૧)
અભિનવ ધનશ્યામં શ્યામવર્ણુ કૃપાલં,
કનકરુચિરકાન્તં રાજવૈદેહીઆલં,
નવનિધિ રિધિ તાહારે અન્ય તે મોહજાલં,
હરિ ભજ લખમીદાશા, મારુ દેશ મરાલં (?) (૨)

કાવ્ય સામાન્ય ડોટિનું છે, પરંતુ વચ્ચે વિષ્ણુના અવતારોની
સ્તુતિ કરીને વિવિધતા આણવાનો પ્રયાસ કવિએ કર્યો છે—

નિગમ અભય દેવા મીનરૂપી મુરારિ,
ધરમકરમ થાપ્યા દાનવા શંખ મારી;
ત્રિભુવનજન કેરા શોકસંતાપહારી,
હાર ભજ લખમીદાશા વિશ્વ આનંદકારી. (૧૪)
સુરપતિ સુખ દીધાં કૂર્મરૂપે અપારં,
જલાધિમથન કાળે મેદિનીપૃષ્ઠધારં,

ચતુરદશ સુરતનં કાઢિયાં દુઃખહારં
હરિ ભજ લખમીદાશા ભક્તઆનંદકારં. (૧૫)

દ્વિજવરવપુધારી કુખ્જરૂપી મુરારિ,
અલિમખછલકારી, શુક્રએકાક્ષહારી;
પદનખજલધારા ધીર બ્રહ્મા વિહારી,
હરિ ભજ લખમીદાશા જાહનવી બ્રહ્મવારિ. (૧૮)

અખિલ ભુવનકેરાં દુઃખનાશાવતારં,
અવનિ રુધિરપોષી ક્ષત્રિયાવંશહારં;
અહી જલ કુશ આપી મેદિની વિપ્ર સારં,
હરિ ભજ લખમીદાશા ફર્સધારી મુરારં. (૧૯)

રાવકુલ રવિજોરાં રામ શ્રીરામ સ્યામં,
ત્રિભુવનજનકંઠે હાર શ્રી રામનામં;
સુખદ સુખદ પ્રાણી બોલતાં રામનામં,
હરિ ભજ લખમીદાશા રામ શ્રીરામનામં. (૨૦)

નટવરવપુધારી બ્રહ્મ સાક્ષાત સ્યામં,
અવનિ સુખદ સ્વામી, ગોપિકાપૂર્ણકામં;
અધદુષ્પમૃગ ત્રાસે, સંધ શ્રીકૃષ્ણનામં,
હરિ ભજ લખમીદાશા કૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ ધામં. (૨૧)

અંત—

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમે ગાએ,
અનેક સુખ તે પામે અંતે વૈકુંઠ જાએ;
લલિત મધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાએ,
હરિ ભજ લખમીદાશા જનકીનાથ રાય.

આ ‘અમૃતરસપચીસી’ની અદ્વલોઅદલ ધાટી ઉપર લખાયેલું, એક જૈન યતિએ રચેલું ‘શૃંગારરસપચીસી’ નામનું કાવ્ય મુનિશ્રી જિનાવજયજી પાસે છે. એમાં માલિનીની પચીસ કડીઓમાં શૃંગારરસનું ગાન કવિએ કર્યું છે.

આ પછી ગોપાલભટ્ટકૃત ‘કૂલાંચરિત્ર’^{૩૨} નામનું કાવ્ય આવે છે. મૂળ તો એ કાવ્ય ‘ભાષાવૈચિત્ર્ય’ નામના સળંગ ગ્રન્થનો એક ભાગ માત્ર હોય એમ ‘ધતિ શ્રીભાષાવૈચિત્ર્યે સ્ત્રીશિક્ષાપ્રકરણું સમાપ્તમ્’ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ ઉપરથી સમજાય છે. ૪૧ કડીના એ કાવ્યમાં ભુજંગી, શાલિની, માલિની, ઉપજાતિ અને દ્રુતવિલમ્બિતનો પ્રયોગ છે. કૂલાં નામે એક કન્યાનું લગ્ન, સાસરવાસ અને એક પ્રેમાળ ગૃહિણીમાં તેનું પરિવર્તન—એ આ કાવ્યનો વિષય છે. કવિએ સંભોગશૃંગારનું નિરૂપણ કર્યું છે. કાવ્યને અંતે રચ્યાસંવત નથી, પણ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકાના અંતિમ કાળનાં રૂપો

૩૨. પ્રસિદ્ધ: મારા વડે સંપાદિત, ‘રૂપસુન્દરકથા’ના પરિશિષ્ટમાં

તેમાં મળતાં 'હોઈ' સત્તરમા શતકના અંતભાગમાં તેને મૂકી શકાય.
કથાભાગ અવિચ્છિન્ન રહે તેવી રીતે, બનતા સંક્ષેપમાં, આ કાવ્યને
રસારવાદ કરીએ—

(ભુજંગપ્રયાત)

મહીમંડલિં ને વસિં કૃષ્ણ સોની,
હતી સુન્દરી ગર્ભિણી નારી તેની,
જણ્યું તેણિયે કન્યકારત્ન સારું,
કુલાં કૌતુકે નામ તેનું વિચાર્યું.

(શાલિની)

દા'ડે દા'ડે વાધતી જાય ફૂલાં,
તે દેખાનિં કામિનીચૂથ બૂલ્યાં;
તુમિં વરૂસિ દીકરી, યોગ્ય નાહ,
બાપે કીધૂ સઘ તેનું વિવાહ.

x

x

માસે દિને તેડવા દી'ર આવ્યો,
સાથે થોડાં વસ્ત્ર બેચાર લાવ્યો;
ખાજાં લાડૂ મિષ્ટ પફવાન કીધાં,
આરોગીનિં સર્વ તામ્બૂલ લીધાં.
બીજે દા'ડે દેર બોલ્યો: વલાવૂ,
ભાભીને તાં આજ વહેલાં ચલાવૂ;
નાખો કન્યા પ્રેમ સંધો વિચારી:
વહાણે ભાઈ વાટ જોશે અમારી.

x

x

માયું ગૂંથી ઓઢવા ઘાટ દીધું,
ભાલે કંકુ ચંદ્રમા પૂર્ણ કીધું;
પે'રીને તાં સોલ શૃંગાર આવી,
ડાહી બેટી બાપને ચિત્ત ભાવી.

પડોશિનિ પૂછવા ફૂલ ચાલી,
 માશીઘ તાં ચૂનડી યોગ્ય આલી;
 ઝાંપા સૂધી આવિઓ સ્ત્રી અપાર,
 પાછું વાળા ને કહું એક વાર.
 માતા બોલી: “રૂઢે હવે પુત્રી બુધ્યે”,
 સ્વામીનિ તાં સેવને ચિત્ત શુદ્ધે;
 આંખ્યો આંને, ચાંદ્રો નિત્ય ભાલે,
 આલ્યો કાને, ઝાંઝરી નિત્ય ધાલે.

(ભુજંગપ્રયાત)

સદા રાખને સર્વ સૌભાગ્યચિહ્ન,
 ન કીને વૃથા બોક્ષી ભતૌર ખિન્ન;
 જનો દેખતાં તું મ કાઢેશ વાણી,
 પતિ આવતા દેખીને આપ વાણી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

પતિ વિના મ જમે, સુણિ સુન્દરી,
 હરિ સમા અવિધાર મને કરી,
 શ્વસુરને નમને જઈ સાસરે,
 દિયર-નેહની લાજ ધણી કરે.”

x

x

(માલિની)

પ્રિયકર હૃદયેથી કામિની ઠેલિ નાખિ,
 અધર અમૃત વાહી ભોલવી કાંત ચાખિ;
 ઉર નખ પદ દેખ વેણિકા ભાર તાણે,
 ‘ગુણવતી નથી તુંથી,’ કંથ એવી વખાણે.

x

x

(ઉપજાતિ)

પતિ વિના જે જલ હી ન ચાખે,
નાના પરિં સુન્દરી ચિત્ત રાખે;
કીધો વશી વલ્લભ તે અપાર,
પ્રિયા વિના જે ન રહે લગાર.

(શાલિની)

એવી ડાહી સુન્દરી જેહ થાશે,
પૃથ્વી મધ્યે નામ તેનું ગવાશે;
ખેહુ લોકે જાણવી ધન્ય તેહિં,
નિત્યે સ્વામી સેવશે પ્રીતિ જેહિં.
નામે જોતાં ભટ્ટ ગોપાલ ધીરો,
જેણિં સેવ્યો સોમ સર્વત્ર હીરો;
બાલાપોરે જે વસે રામપુત્ર,
તેણિં કીધો ગ્રન્થ ભાષાવિચિત્ર.

અરાઢમો સૈકો

અરાઢમા શતકના આરંભમાં જ, સં. ૧૭૦૬માં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું શ્રેષ્ઠ વૃત્તબદ્ધ કાવ્ય ‘રૂપસુન્દરકથા’^{૩૩} પ્રાપ્ત થાય છે. રૂપાં નામની રાજકુમારીને તેના શિક્ષકના પુત્ર સુન્દર સાથે પ્રેમ થાય છે, અને ત્યારપછી અનેકવિધ યાતનાઓ અને મુશ્કેલીઓને અંતે રૂપાં અને સુન્દરનું લગ્ન થાય છે, એટલું જ આ કાવ્યનું વસ્તુ છે. પરન્તુ કવિને વિવિધ અલંકારો ઉપરનો પોતાનો કાબૂ અને સ્થાયી ભાવોનું નિરૂપણ કરવાની નિપુણતા જ દર્શાવવાં છે, એટલે વાર્તાના

૩૩. પ્રસિદ્ધ: મારા વડે સંપાદિત (પ્ર. ફાર્બસ ગૂજરાતી સભા). કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ‘રૂપસુન્દરકથા’ના અવલોકન માટે જુઓ ફાર્બસ સભાના મહોત્સવ ગ્રન્થમાં શ્રી યશવંત શુક્લનો લેખ “રૂપસુન્દરકથા: એક આલોચના.”

કેટલાક મુદ્દાઓની તે અવગણના કરી શકે છે. ‘રૂપસુન્દરકથા’ના કતી માધવનું ભાષા અને છંદ ઉપર પૂરતું પ્રભુત્વ છે, ઉચિત સ્થળે ઉચિત શબ્દ શોધવાની મુશ્કેલી તેને મુદ્દલ પડતી નથી અને સ્થળે સ્થળે નજરે પડતા કાવ્યતત્ત્વના ચમકારા નવા વાચકને કવચિત અર્વાચીનતાનો પણ ભાસ કરાવે છે. ભુજંગપ્રયાત, સ્થોદ્ધતા, સ્વાગતા, સ્તગ્વિણી, શાલિની, માલિની, શાર્દૂલવિક્રીડિત, વસન્ત-તિલકા, મન્દાકાન્તા, શિખરિણી, ઇન્દ્રવજ્રા, વંશસ્થ, ઉપગ્મતિ, દ્રુત-વિલમ્બિત અને સ્તગ્ધરા એટલાં વૃત્તોનો આ કાવ્યમાં સમુચિત પ્રયોગ છે. ભાવ પ્રમાણે વૃત્તમાં પલટો આણવાનું આ કવિ આપણને કદાચ પહેલી જ વાર શીખવી ગય છે.

કથાભાગને અખંડિતકલ્પ રાખીને કાવ્યતત્ત્વ અને વૃત્તોની વિવિધતાએ બન્ને વસ્તુઓ પર પ્રકાશ પડે તેવી રીતે ‘રૂપસુન્દરકથા’-માંથી અહીં અવતરણો આપ્યાં છે:

(ઉપગ્મતિ)

ભૂમંડલે ચન્દ્રવતી પુરી હતી,
તે ચન્દ્રસેને વસતી કરી હતી;
પ્રગ્મ વિષે જે નૃપની રૂપાં હતી,
ધનાઢય શ્રોકે પરિપૂર્ણ તે હતી.

(દ્રુતવિલમ્બિત)

શશિકલા નૃપની પટરાણિએ,
ઉદર ગર્ભ ધર્યો, ક્યમ જાણિએ ?
શિપ વિષે જ્યમ મૌકિક પાણિએ,
કદલિ માહ કરતૂરી વખાણિએ. (કડી ૯-૧૦)

x

x

(શાલિની)

ગર્ભચ્છાયા તે તણે અંગ કેવી,
વસ્ત્રે વીંટી રત્નની કાન્તિ જેવી;

રૂપે રાણી કેરકું અંગ છાયું,
પૂરે દા'ડે કન્યકારત્ન જાયું. (કડી ૧૨)

x

x

(શાદ્દલવિકીડત)

તેડચો પાંડિત વિશ્વનાથ વિજયી વિદ્યારણે વીર જે,
પૂજ્યેા અશ્વવિભૂષણાદિ વસને રત્નાદિકે દિવ્ય તે;
જોડીને કર વીનતી તમ તણી એતાં કરું છું અમો,
એ રૂપાં અતિ સુઝ છે ગુણવતી એન્હે ભણાવો તમો.
વિદ્યારંભ કર્યા પછી અતિરસે રૂપાં ભણે વાણિએ,
પાઠે નિર્મલ નીતિશાસ્ત્ર સઘળું છે આવડયું જાણીએ,
તે પૂઠે વલિ અન્યશાસ્ત્ર ભણુતિ થૈ ગોપને મન્દિરે;
કીધી વસ્યજ વિશ્વનાથતનયે વિદ્યાર્ણુવે સુન્દરે. (કડી ૧૬-૧૭)

x

x

x

તારણ્યાર્ક શિશુત્વનીર સુકવે એ ભેદ દીધો હેદે,
નાદા નેત્રકુરંગ કોતર ભણી, મન્દત્વ આવ્યું પદે;
નિઃશ્રેણિ ત્રિવલી રમરે ધરી, હવે મધ્યે જશે, શું થયું ?
આ શાને તનુવિશ્વનાથચરણામ્બોજે તમો લાગવું ? (કડી ૨૭)

x

x

x

(ધન્દ્રવજા)

“એ બાહુવલ્લી મૃદુ ગૌર ટાઢી
એવી મૃણાલે સુણી કીર્તિ માઢી,
થ્યા અંગ રોમાંચ અસહ્યતાના,
કે' મૂઠ કાંટા નલિની લતાના. (કડી ૩૫)

x

x

શું નીકલી નાભિદરી થકી એ,
રોમાલિકાને મિષ સર્પિણી એ;

ચડે યુવાને વિષ તેહ દીઠે,
ને ઓષ્ઠપીચૂષ વિના ન નીઠે. (કડી ૩૮)

x x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

રૂપાં! તું અતિ સુંદરી ગુણુભરી, વક્ત્રે સુધાનિઝરી,
નેત્રે ચંચલ કાલકૂટલહરી, મધ્યે યથા કેસરી;
કામવ્યાધતણી દરી, ગતિ ખરી તેં દ્રપૌની આદરી,
(નાખી) કાંસોજ મોહની મુજ તણું તે ચિત્ત લીધું હરી.” (કડી ૫૩)

(સ્રગધરા)

“ ઘેલા છો, શુદ્ધિ ભૂલ્યા, ગદ્ય અકલ જ, એમ વહેલા થયા છો,
સોહો છો શું ગમે તે ચટચટ કરતા? જાવ કૂડે ભર્યા છો;
વાહો શું વ્યર્થ મુંને, કપટવચનથી ચિત્ત માઈં હરો છો,
પૂંડે લાગ્યા ફરો છો, રિપુજન જુએ એમ તે શું કરો છો?”

(કડી ૫૪)

x x x

(શાલિની)

“ પાછું વાલી ચિત્ત ને હાથ લાગે
નાપું કેને કંદ ને પ્રાણુ વાગે;
એ તે ક્યાંનું ડા'પણું, ચિત્ત દેવું,
ચિન્તા લેવી, જીવને દુઃખ દેવું?” (કડી ૬૦)

(દ્રુતવિલમ્બિત)

“ મન દષ્ટ સુણો સુંદરજી! તમો,
વચન સત્ય કરી કહું છું અમો;
પ્રથમ સંગમ હું તમશું કરી,
પછી વિવાહ કરીશ, કહું ખરી?” (કડી ૬૩)

+ +

(શાલિની

એવાં નાનાં વાક્યસંધાણુ સાધી-
ચાલી રૂપાં પ્રેમના બંધ બાંધી;
જતાં દીડી મન્દિરે ચંદ્રસેને,
ચિન્તા લાગી લગ્નની એહ તેને. (કડી ૬૬)

રાખી રૂપાં મન્દિરે દિવ્ય યત્ને,
રાખ લાગ્યો વર્ય કેરે પ્રયત્ને;
ત્યારે પીડી રૂપ તે કામરોગે,
લાગ્યો ચિન્તાદાહ તે સ્નેહયોગે.
તે બેહુનો દષ્ટિસંયોગ ભાગ્યો.
તેણે અન્યોન્યે વિયોગાગ્નિ લાગ્યો.
તે બેહુએ ભોગવી પીડય કેવી,
પાણી પાખે મચ્છને હોય જેવી. (કડી ૬૯-૭૦)

x

x

“ મારી ફૂલાં છે સખી પ્રાણુતુલ્યા,
દીડી છે મેં બુદ્ધિ તેની અતુલ્યા.
જાણે છે તે સર્વ જરૂરીવિજરૂરી,
મારૂં પોખ્યું કામ કરશે વિચારી.
દેખાડું હું સ્થાનસંકેત મેડી,
સ્નેહીને તે લાવશે સઘ તેડી.
એવું રૂપાં ચિત્તથું ચિન્તવીને,
તેડી ફૂલાં તત્ક્ષણે ગૌરવીને. (કડી ૭૨-૭૩)

x

x

(દ્રુતવિલગ્નિત)

“ મુજ તણી સુખસેજ ચિતા થઇ,
વિરહઆઝ વડે પ્રગટી રહી.

કુસુમહાર જ કાલ રહ્યો ગ્રહી
મન તણું પણ કો ન લહે સહી.
દિવસ રાત્રિ થઇ યુગ જેવડી,
તુજ વિના મુજને ન ગમે ઘડી.
વિરહસર્પિણી કાલ જશી નડી,
મુજ હદે પણ વીજ ન શે પડી ? (કડી ૭૮-૭૯)

x

x

કુસુમઅંકુર સર્વ જ ઊગમ્યા,
અંબ રસાલ ફલે વલોં તે નમ્યા.
પિક ટહુકડલે વનમાં રમ્યા,
મુજ મનોરથ તે મનમાં શમ્યા. ” (કડી ૮૫)

(માલિની)

દઢ પણ કરોં ફૂલે ખીડલું સઘ લીધું,
ત્વરિત ગઈ ત્યહાં રે સુન્દરે માન દીધું.
વિવિધ વિરહદાવે રૂપ અંગે બળા જે,
કહોં સકલ જ વાર્તા સુન્દરે સાંભળા તે. (કડી ૯૭)

x

x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ફૂલાં એમ કહી વળા ઘર ભણી આવી જ રૂપાં કને,
થે વાર્તા કહી આજ સુન્દર નિશાયે આવશે તું કને;
એવું રૂપ સુણી કહે સખિ ખરો તેં જીવ દીધો મને,
વેગે સુન્દર જે મલે તો સખિ સુહૃત્તીર્ણ થાઉં તને.
રૂપાં હર્ષભરી પ્રકુલિત થઈ સર્વાંગ તે સુન્દરી,
જેવી ફૂલતણી કલી સ્વસમયે નાંદે વિકાસે ખરી.
અંગે કંચુકોં ગાદી થે ચરચરી, ચૂડો જ ખેડો ભરી,
વીંટી અંગુલિની તથા ન નૌસરે, નીવી (વ)જૂટી ખરી.

નાના દિવ્ય સુગંધવાસિત જલે નાહી ઉભી સૂકવે
લાંબા કુન્તલ, તે સ્તનાદ્રિશિખરે મેઘામ્બુધારા સ્રવે.
શોભી આહુલતા કશી ઝટકતાં વિદ્યુલ્લતાના જશી,
ગર્જતી કરકંકણુધ્વનિ સુણી કંદર્પે ઊડે હશી.
શય્યા સોજકરી પરે ભરૌ તલાષ દિવ્ય તે પાથરી,
નાના ભોગ સુગન્ધ તત્પર કરી બેડી સ્વયે સુન્દરી;
શૃંગારે સકલાંગ ભૂષિત કરી, હાથે અરીસો ધરી,
રૂપાં રૂપ ફરી ફરી નિરખતાં કન્દર્પપૂરે ભરી.

(કડી ૧૧૨-૧૫)

x

x

x

(ભુજંગપ્રયાત)

ધરી ધૈર્ય ચિત્તે નિશા મધ્ય ચાલ્યો,
નૃપે નક્તચર્યા વિષે સઘ ઝાલ્યો;
'અરે કોણુ તું નીકલ્યો મધ્ય રાત્રે ?
ખરો જાર કે ચોર છે દુષ્ટ ગાત્રે ?' (કડી ૧૧૮)

x

x

'ભહું, તો તમે શ્રેષ્ઠ લ્યોને જમાન,
પ્રતિષ્ઠા થંકી કો નથી તે સમાન;
ધનશ્યામ છે નામ વિખ્યાત સારું,
સમાધાન તેથી જ થાશે તમારું.' (કડી ૧૨૪)

x

x

(સ્રગ્વિણી)

શિદ્ધ સંકેતને હામ ગ્યો ધાધને,
મેડિયે તે ચઝો દોરડી સાહીને.
રૂપ દીડી ખરી મન્મથે જર્જરી,
પ્રાણુ કંઠે ધરીને રહી સુન્દરી. (કડી ૧૨૬)

x

x

(ભુજંગપ્રયાત)

પછે વાત વીતી કહી રાત કેરી,
‘મને મારશે જિગતે સૂર વેરી;
તમે તેહ માટે ત્યજો આજ માયા,
વટાળું નહી અંતકાળે જ કાયા.’ (કડી ૧૪૧)

x

x

(માલિની)

‘તમ વિણુ નર પૃથ્વી મધ્ય તે બંધુ મારા,
તનમનધન સાથે પ્રાણુ એ છે તમારા,
તમ તન પડતાં હું પાશ ધાલીશ કંઠે,
અવસર મતિ દીધી દિવ્ય એ નીલકંઠે’. (કડી ૧૪૫)

x

x

x

(મન્દાકાન્તા)

એવી વાતો ઉભય જનની સાંભળી તેહ બૂપે,
બારી મધ્યે છપ્પો રહ્યો કપાટાન્તરે છન્ન રૂપે,
ત્યારે ચિન્તાતુર નૃપ થયો, ચિત્ત માંહે વિચાર્યું;
‘જેને આપી ઉદરદુહિતા સર્વ તેણે હરાવ્યું. (કડી ૧૫૦)

x

x

x

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તે માટે દિજ, વાણિયો, મુજ સુતા એ ત્રણનું સત્ય હું
જોઈને દુહિતા દિજર્પણુ કરું, એવું કરું સત્ય હું;
કન્યાદાન સમે વળી મુજતણું રાજ્યાર્ધ તે આપવું;
એવો નિશ્ચય તાં કર્યો દઢ નૃપે, જે પાપ તે કાપવું. (કડી ૧૫૨)

x

x

x

(મન્દાકાન્તા)

કામી જે કો રસગુણ કથા પ્રીછશે રીઝશે તે,
ભૂંડા મુંડા, વૃષભ સરખા વાગરી ખીજશે તે,
જેને એનો અનુભવ નથી તે પંશુ કે વનાન્તે,
યોગી તે શું લહે વિષયનો સ્વાદ જે છે સ્તનાન્તે. (કડી ૧૯૧)

(શાર્દૂલવિકીરિત)

સંવત્ સત્તરસેં છ ઉપર નૃપ શ્રી વિક્રમાદિત્યનો,
આપાઠાધિક શુદ્ધ વિષ્ણુ દિવસે છે વાર આદિત્યનો,
તે દા'ડે થઈ રૂપસુન્દરકથા, પીયૂષની એ ઝરી,
ઊદિચે દ્વિજ માધવે ધનરસે ભાષા કવિત્વે કરી. (કડી ૧૯૨)

સંકેતસ્થાન ઉપર સુન્દર આવ્યા પછી રૂપાંએ કરેલું નાનું છતાં
મોહક ઋતુવર્ણન ખૂબ હૃદયંગમ હોવાથી આખુંએ અહીં ઉતારી
લેવા લલચાઉં છું:

(શિખરિણી)

વસન્તાવિભાવે પ્રથમ પવને પર્ણ ગળિયાં,
ફરી પત્રે પુષ્પે વિકસિત થયાં તેહ ફળિયાં,
તથા એ તારુણ્યે ગલિત વપુ થ્યું શૈશવ તાણું,
નવે પુષ્પે વક્ષસ્થલ સફલ થ્યું, શું કહું ધણું?
સુણોજી, હું ગ્રીષ્મે મદનરવિતાપે અતિ તપી,
ખરી તેણે યોગે જળશશિતણી ટાઢશ ખરી.
વળી તેહે માહે પ્રત્નલ વિરહાંગારતરસે,
થઈ કષ્ટી, તોહે તુજ જ મલવા જીવ તરસે.
હવે વર્ષાકાલે જલલવ શરીરે કયમ બળે,
ખરે તપ્તાંગારે જ્યમ ધૃત પડે, ધૂમ નીકલે;
તૃણે વલ્લી ગુદ્મે સકલ વન નીલાં હલહલે;
વિયોગે હું સૂકી, તું વિણ મુજ જાતિ કલકલે.

શરતકાલે પૂરો શશિ પસરિયો, ક્યાં જઈ રહું ?
 મને પીડે, નાનાવિધ તમ કને દુઃખ શું કહું ?
 નિશાએ ચાંદણી સકલજનની પ્રેમજનની
 વિયોગે તે ભાસે થઈ રહી જ રાક્ષી ગગનની.
 હવે હું હેમન્તે ઘર પરહરીને વન જતી,
 તદા સીમા દીડી હરિત નવસેયે વિલસતી
 પછેડા ઓઢીને વિવિધ કુસુમે વંછિત ભલા,
 કરી મેઘે ટાઢી, જ્યમ પુરુષ સંગે જ અખલા.
 તદાવસ્થા મારી જ્યમ થઈ હતી શૈશિર તણી
 કહું વિસ્તારી તો નથી સમય, વાર્તા અતિઘણી;
 નિશા સામ્યે આશાદિન મદનને ત્યંમ શમતા;
 તનુ કંપે, કેવી જ્યમ પવન વેગે દ્રુમલતા.
 (કડી ૧૩૩-૩૮)

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે માત્ર ઉપમાઓ કે ઝડઝમકથી નહિ, પરંતુ સાચા કાવ્યત્વથી વર્ણનના પ્રવાહમાં વેગ આણવાની કવિ માધવની કુશળતા સાચે જ માન પ્રેરે તેવી છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોમાં તો ‘રૂપસુન્દરકથા’ના જોડાનું બીજું કોઈ કાવ્ય નથી, અને પ્રાચીન કાવ્યોમાં એકંદરે પણ તેનું સ્થાન ઘણું જીયું છે.

આ જ અરસામાં થામણા ગામના કવિ કહાનકૃત ‘કૃષ્ણસ્તુતિ-અષ્ટક’^{૩૪} મળી આવે છે. કાવ્ય શુદ્ધ ભુજંગપ્રયાતમાં છે, અને માત્ર નવ કડીનું હોઈ તે આખું એ અહીં ઉતારી લીધું છે:

૩૪. ‘ઓખાકરણ’ આદિ આખ્યાનોના કર્તા હીરાસુત કહાનથી આનો કર્તા ભિન્ન છે. આ કાવ્યની હાથપ્રત શ્રી. અંબાલાલ જનનીના સંગ્રહમાં છે. પ્રત સં. ૧૭૩૧માં લખાયેલી છે, એટલે કાવ્ય તે પહેલાંનું જ હોય, તથા એમાં મળતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકાનાં રૂપો પણ તેની પ્રાચીનતા પુરવાર કરે છે. કાવ્ય સત્તરમા શતકનું હોય એ સંભવિત છે, પરંતુ અહીં બીજા કોઈ પુરાવાને અભાવે તેને અઠારમા શતકના આરંભમાં મૂકયું છે. આ કૃતિ શ્રી. અંબાલાલભાઈએ મને ઉતારી મોકલી તે બદલ હું તેમને આભારી છું.

યશોદા તથા દેવકી સૌખ્ય પાંખ્યાં
 વળે રાધિકા યે થકી પૂર્ણ જંમ્યાં,
 વસે તે ઇહાં ગોપિકાનો વિહારી,
 ભજે ડાકુરે ડાકુરે શ્રીમુરારિ. ૧

જરાસિંધ સાથિં ધણા દૈત્ય માર્યાં,
 મુકુંદ મહાવૈરવિ દૈત્ય તાર્યાં,
 વસે તે ઇહાં કૃષ્ણ કંસાન્તકારી—ભજે ૨

કાલીનાગ તે શ્રીહરિ વશ્ય કીધો,
 નદીનિં તટિં કાલદાવાગ્નિ પીધો,
 વસે તે ઇહાં, ભક્ત રાખ્યો ઉગારી—ભજે ૩

વંદાવન્યથી દાઝતી ગાય રાખી,
 પીધો વહ્નિ, તે દેવતા સર્વ સાખી,
 વસે તે ઇહાં પૂતનાપ્રાણહારી—ભજે ૪

જરાસંઘનાં રાત્રવિ અંગ કાપ્યાં,
 સતી દ્રુપદીનિં ગ્રહ ચીર આપ્યાં,
 વસિ તે ઇહાં શ્રીહરિ રાવણારિ—ભજે ૫

સુધન્વા ઉગાર્યો હરીએ કઢયાંથૈ,
 નથી વેગલા કૃષ્ણ જી વૈષ્ણવાંથૈ,
 વસિ તે ઇહાં નાથ જી શૈલધારી—ભજે ૬

ગ્રહી વત્સનિ ધિન પોતા વિધાતા,
 રચ્યાં તે હતાં હેત આંણિ સમાતા,
 વસિ તે ઇહાં ચૌદ ક્ષોડાધિકારી—ભજે ૭

થયો વ્યાધ વૈકુંઠનો મુખ્ય વાસી
 પ્રભૌ નામથી, કાં ભમે પુર કાશી ?
 રહિં તે ઇહાં પાપકી નારી તારી—ભજે ૮

નિવાસિં વસિ થામણિ મુખ્ય ગામ્નિં,
 કીધિ છિ કીપા વંશનિ પૂર્ણ રામિં,

જીવાભટ્ટનો આલક શ્રીય કાંહાંન,
રચ્યાં તેહનિં સુંદરિ કૃષ્ણગાન. ૯

આ પછી, મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં કહેવાતાં ‘માર્કંડેયપુરાણ’, ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન’ તથા ‘દ્રૌપદીહરણુ’ એ કાવ્યોમાં તથા તેને નામે ચઢેલાં ત્રણ નાટકોમાં વૃત્તોનો પ્રયોગ છૂટથી થયો છે, પરંતુ એ અધી કૃતિઓનું કર્તૃત્વ શંકાસ્પદ ગણવામાં આવ્યું છે, એટલે એ વિશે વધુ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. પ્રેમાનંદનાં બીજાં કાવ્યોમાં વૃત્તો કવચિત્ મળે છે; જેમકે ‘દશમસ્કન્ધ’માં ભુજંગીનો પ્રયોગ છે, તેમ જ ‘રણુચર’માં પણ એક આખું કડવું ભુજંગીની ચાલમાં છે. પ્રેમાનંદ મુખ્યત્વે આખ્યાનકાર અને માણુભટ્ટ હતો, એટલે તેની રચનાઓમાં વૃત્તરચનાની ઓછા કોઈ રીતે આશ્ચર્યજનક નથી.

‘રણુચર’ના પ્રસિદ્ધ ૧૨મા કડવામાં પ્રયોગયેલ ભુજંગીની ચાલમાંથી થોડોક નમૂનો જોઈએ:

મહારાજ લંકા તણો એમ ભાખે,
‘નથી મર્ણુ થાનું લખ્યા લેખ પાખે;
તારે મન હું સુન્દરી નાથ ઘેલો,
કીધો જ્ઞાન વિચાર મેં સર્વ પહેલો.
એ છે રામ પરિષ્કલ્પ આનંદકારી,
મુને મારવા માનુષી દેહ ધારી;
જાણી જોઈને જનકી હર્ણુ કીધું,
ઘેલો નાર મેં મર્ણુ માગીને લીધું. (કડી ૧-૨)

x

x

x

ન પામે એનો પાર દાનવ દેવ,
એને પામવા શિવ સમશાન સેવે;
ધર્યુ માનવી રૂપ તે મૂળ માટે,
આવી જિતર્યા રામ સમુદ્રઘાટે.
ધન્ય તાત મારો, ધન્ય માત મારી,

મુજ કારણે અવતર્યા શ્રીમુરારિ;
 ઘણું ખાધું પીધું, ઘણા ભોગ કીધા,
 જીતી રાવરાણા કને દાંડ લીધા. (કડી ૪-૫)

પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભના ‘દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન’ માં શિખરિણી તથા ભુજંગીનો અહોજો ઉપયોગ થયો છે, પરંતુ વલ્લભનાં કાવ્યોના કર્તૃત્વ વિશે પણ હવે તો વિદ્વાનો શંકાશીલ છે.

આપણી દૃષ્ટિએ તો પ્રેમાનંદના વિદ્વાન શિષ્ય રત્નેશ્વરની કૃતિઓ સૌથી મહત્ત્વની છે, કેમકે તેનું ‘આત્મવિચારચન્દ્રોદય’ અથવા ‘વૈરાગ્યમોઘક કાવ્ય’^{૩૫} આખુંયે વૃત્તોમાં છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેના ‘આર માસ’^{૩૬} તથા ‘ભાગવત’^{૩૭} માં સ્થળે સ્થળે વૃત્તોનો પ્રયોગ છે. કહેવાય છે કે રત્નેશ્વરે કાશી જઈ ન્યાય, વ્યાકરણ અને વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેનાં વૃત્તોમાં પ્રસાદ અને ગૌરવ જેવા ઉચ્ચ શૈલીગુણ પૂર્ણપણે ખીંચેલા નજરે પડે છે.

‘આત્મવિચારચન્દ્રોદય’ના પહેલા એ તરંગ તથા ત્રીજા તરંગનો થોડોક ભાગ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. બાકીના તરંગોમાં અતિ ઉગ્ર વૈરાગ્ય હોવાથી તેને પાણીમાં ઓળાવી દેવામાં આવ્યા હતા, એવી કિંવદન્તી છે. આખું કાવ્ય શાન્તરસપ્રધાન છે. દેહાદિકની ચંચળતા, જન્માદિકમાં દુઃખ, સંસારસુખનું મિથ્યાપણું, ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતા, જ્ઞાનનો મહિમા છત્યાદિ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરીને કવિએ વૈરાગ્યની શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે. થોડીક વાનગી જોઈએ:

૩૫ પ્રસિદ્ધ: પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૮, અંક ૩; બૃહત્કાવ્ય-હોહન, ભાગ ૩; પ્રાચીન કાવ્ય વિનોદ, ભાગ ૧; તથા સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય તરફથી સ્વતંત્ર પુસ્તકાકારે. અહીં આપેલા પૃષ્ઠાંકો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિકના સમજવા.

૩૬. પ્રસિદ્ધ: પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૫, અંક ૨; બૃહત્કાવ્ય-હોહન, ભાગ ૬; તથા પ્રાચીન કાવ્યસુધા, ભાગ ૧.

૩૭. રકન્ધ પહેલો પ્રાચીન કાવ્યમાળા, ગ્રન્થ ૧૫માં, રકન્ધ પહેલો તથા બીજો ગૂજ. વર્ના. સોસાયટી (સં. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી) તરફથી અને રકન્ધ દસમો શ્રી ગદ્દલાલજી તરફથી છપાયેલ છે. અગિયારમો અપ્રસિદ્ધ છે. બીજા રકન્ધો અપ્રાપ્ય છે.

(ભુજંગપ્રયાત)

તમેા કૃણુ કૃણેતિ કૃણેતિ ભાખો,
કુસંસાર પરપંચને દૂર નાખો;
સહુ દેવ મધ્યે સમેા ભાગ રાખો,
અસત્યાદિ ટાળી સદા સત્ય ભાખો.

(પૃ. ૧)

(દ્રુતવિલમ્બિત)

વિપય ભોગવતાં સુખ નેટલું,
ફરો થશે તમને દુઃખ તેટલું;
પ્રથમ કંડુ ધસ્યે સુખ ત્યાં હશે,
પણ પછી પરિતાપ ધણો થશે.
હજી લગી શક કાં સમજ્યો નહીં,
સકળ કાળ ગયો તુજનો વહી;
અનુભવ્યું કથ શું સુખ હ્યાં રહી,
સુણુ સદા દુઃખ માંહ પડ્યો સહી.

(પૃ. ૧૧)

(પુષ્પિતાગ્રા-માલભારિણી)

ભજ ભજ હરિને અત્યાભિમાની,
તજ તજ રે તરુણીવિલાસ કામી;
ભજતાં ભવનો કલેશ જશે,
મન આનંદ અપાર સુખ થાશે.

(પૃ. ૨૩)

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જોની રે તુજ કાળ કોણુ રચના કીધી કૃપાસાગરે,
ધૂમજ્યોતિ સમીર વારિ સધળાં ટાળે કર્યાં શ્રીવરે;
સિન્ધુથી ગગને ચઢાવી ધનને વર્ષેણુ મધ્યે ભરી,
તે પ્રત્યેજ થયો કૃતદ્ધ ક્યમ તું તે પ્રેમને વીસરી ?

(પૃ. ૨૪)

(માલિની)

નિશદિન મન મધ્યે રાખજો રામનામ,
અભયપદવિધાતા એક છે સ્યામ ધામ;
યદુપતિપદ સેવી કાપજો કામદામ,
ચરણભગતિ મૂકી, શે કરો વામ કામ ?

(પૃ. ૨૫)

(વસન્તતિલકા)

કોપે ભર્યો કુટિલ કાલભુજંગ આવે,
ધાયે, નિશા દિવસ બે રસના હલાવે;
કુતકારથી પ્રમળ પર્વત કોટ ફાટે,
વીંટી વળ્યો નિરખ પાછળ અંગ ચાટે.

(પૃ. ૪૯)

કાચો કુરંગનયના સખજો સનેહ,
રાચો નિહાળી નયને દુરગંધ દેહ;
મિથ્યા મનોરથ કરે મનમાંહે લાવે.
લાગો ફરે નિપટ, લંપટ નામ કહાવે.

(પૃ. ૫૦)

શાને ફરે ભ્રમર પંકજ વાસ બેવા ?
પેશીશ મા કમલ મધ્ય પરાગ ત્રેવા;
સંકોચશે સહજમાં તવ તું મરીશ,
એને વિષે અધમ, આકુલ થઈ મરીશ.

(પૃ. ૫૨)

શોભાયમાન નિજ નારી તણે જ રંગ,
રાચો, સ્વરૂપ વિસરેથી પડીશ સંગ;
સ્નેહે કરી યુગલ પક્ષ થશે જ અંધ,
મોટી મમત્વ ઝળ ઝળ બળીશ અંધ.

(પૃ. ૫૪)

(રથોદ્ધતા)

કર્મમૂળ મનુષ્યાવતાર ત્યાં,
કલ્પવૃક્ષ પ્રગલ્બો વિચારતાં;
જેહ મધ્ય શત શાખ શોભતી,
બાર બાર લઘુ શાખ લોભતી.
પત્ર છત્રીસ સહસ્ર જેહને,
ભક્તિ ફૂલ, ફળ મુક્તિ તેહને;
એક પત્ર સિત શ્યામ વ્યક્ત છે,
મધ્ય નીલ સપવિત્ર રક્ત છે.
એક પક્ષ નિત્ય કામ ભાજતો,
કો સમે કલ્પવૃક્ષ ગાંજતો;
પુષ્પ પ્રીમળ પરાગ ચાખ રે,
જીવ પક્ષી, ફળ ભક્ષી રાખ રે.
(પૃ. ૬૨-૬૩)

(પ્રમિતાક્ષરા)

શઠ ! શું કરે તું તરુણી તરુણી,
ધરણી વિકાર, મલની ભરણી;
મનુષ્યાવતાર કરુની કરણી,
હરિભક્તિ મુક્તિપદની સરણી.
કોઈ કાળ ભૂષણ સુવસ્ત્ર ધરી,
સુતને વિવાહ મન હર્ષ ભરી;
કોઈ કાળ નેત્ર જળધાર વહી,
તુજને રડે તનય તાત ! કહી.

x x
કોઈ કાળ શાંતિક પ્રિયા પરણી,
કોઈ કાળ સૂતક્રિયા કરણી;
ધમ હર્ષ શોક નરને નિરમ્યા,
તોય કોણ દુઃખ ભવથી વિરમ્યા ?

(પૃ. ૬૮)

‘બાર માસ’માં પ્રત્યેક માસના વિરહવર્ણનના આરંભમાં એક છટાદાર માસિની છે. ઉદાહરણ તરીકે:

પ્રકટી મદનવ્યાધિ, મારતો બાણ સાંધી,
હરિ હરિ કહે રાધી, પ્રેમને પાશ બાંધી,
વિરહ વિકળ રોતી, ચીરશું નીર લહોતી,
અરુણ નયન દીસે, આંસુ જોતી અરીસે. ૩૮

x

x

સુણ, ધન, મુજ વાણી, વર્ષતું રાખ પાણી,
ક્ષણ છક થિર રે'ને, કૃષ્ણની વાત કે'ને;
મધુપુર થકી આવ્યો, શા સમાચાર લાવ્યો,
મધુરો મુરલી મીઠો, કૃષ્ણજી ક્યાંય દીઠો.

x

x

તન મન ધન મારો, વીજળી વીર તારો,
મધુપુર જઈ માણે, પીડ મારી ન જાણે;
ક્ષણ છક સુખ દીધું, તાહરી પેર કીધું,
ચમક ચપળ બાધ, શીખવ્યો તેં જ ભાધ.

x

x

પલ ન પલક ભાગી, રાધિકા રાત જાગી,
વિરહ દુઃખ વિભાગી, નારમાં હાક વાગી;
ભુવન ભુવન ભોળા, નીકળા નાર ટોળા,
સજન જન મળ્યું છે, પ્રેમની વાત પૂછે.

x

x

અંતમાં—

ત્રજ થકી ધર આવે, નાર મોતી વધાવે,
ધરધર થકી ગોપી, નીકળા લાજ ભોપી;

નખ શિખર્યો નિહાળે, આરતીને ઉઝળે,
રસખસ થઇ રાધા, ભાંજતી શોકખાધા.૩૯

રત્નેશ્વરના ભાગવતમાં પણ પ્રત્યેક અધ્યાયને આરંભે એક સંસ્કૃત તેમ જ એક ગૂજરાતી વૃત્ત મૂકવામાં આવેલ છે. એમાં એક પ્રકારની ઔપચારિકતા હોવાને લીધે, એમાં રત્નેશ્વરના શૈલીગુણ ‘પ્રબોધપંચાશિકા’ અને ‘આર માસ’ જેટલા દીપી નીકળતા નથી. એમાંથી થોડાંક ઉદાહરણો :

(દ્રુતવિલમ્બિત)

પ્રથમમાં ખટ પ્રશ્ન કર્યા મુનિ,
નિમિષમાં કરતા નિમમધ્વનિ;
દ્વિતીયમાં કહી ઉત્તર ચ્યારનો,
વિબુધ સૂત સમુદ્ર-વિચારનો.

—સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૨

(વસન્તતિલકા)

શ્રી ભાગવત-રસપાન કથા સમન્ધ,
શ્રોતા પરીક્ષિત તણો તવ ફૂલે સમન્ધ;
સંસુપ્તખાલવધકારકવિપ્રદંડ,
એહ્વી કથા કથિત સપ્તમમાં પ્રચંડ.

—સ્કન્ધ ૧, અધ્યાય ૭

(ભુજંગપ્રયાત)

હવે સાતમે કૃષ્ણલીલાવતાર,
કહ્યાં તે અજે પુત્રને વાક્યસાર;
તિહ્નાં કર્મ સાથે પ્રયોજન ભાખ્યાં,
ગુણો વર્ણવ્યા વૈષ્ણવે મન રાખ્યા.

—સ્કન્ધ ૨, અધ્યાય ૭

(અનુષ્ટુપ)

દશે ભાગવતાખ્યાન-મિથે મુનિ જણાવશે;

પરિક્ષિત-પ્રશ્ન-સન્દેહ-અંગ-ભંગ જણાવશે.

—સ્કન્ધ ૨, અધ્યાય ૧૦

આ પછીના કાળનું સૌથી મહત્ત્વનું વૃત્તપદ્ધ કાવ્ય તે જૈન કવિ કેશરવિમલકૃત ‘સૂક્તમાલા.’^{૪૦} ૧૭૦ કડીનું. એ કાવ્ય ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર વર્ગમાં વહેંચાયેલું છે, અને પ્રત્યેક વર્ગમાં તે વર્ગને અનુરૂપ એવા જુદા જુદા વિષયો ઉપર વિવિધ વૃત્તોમાં કવિએ સ્વરચિત સૂક્તો આપ્યાં છે. અર્થાત્ આ રીતે ‘સૂક્તમાલા’ એ તેનું સાર્થક નામ છે. થોડાક દસકાઓ પૂર્વે જૈન સાધુસમાજમાં એમાંનાં સૂક્તોનો સારો પ્રચાર હતો; અને વ્યાખ્યાન કરતાં યોગ્ય પ્રસ્તાવે અનુરૂપ વિષયનાં મુખપાડે કરેલાં સૂક્તોનો ઉચિત ઉપયોગ કરવામાં આવતો. ‘સૂક્તમાલા’ના ચારે વર્ગમાંથી થોડાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

સજ્જન વિષયે—

(માલિની)

સદય મન સદાઇ, દુઃખિયાં જે સહાઇ,

પરહિત મતિદાઇ, જસ વાણી મીદાઇ,

ગુણ કરિ ગહરાઇ, મેઘ જ્યૂં ધીરતાઇ,

સજ્જન મન સદાઇ, તેહ આનંદદાઇ.

—ધર્મવર્ગ, કડી ૧૩

સાધુધર્મ વિષયે—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

જે પંચવ્રતમેરુભાર નિવહે, નિઃસંગ રંગે રહે,

પંચાચાર ધરે, પ્રમાદ ન કરે, જે દુઃખ તો બહુ સહે,

૪૦. પ્રસિદ્ધ, મારા વડે સંપાદિત, ‘સાહિત્ય’, ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર,

પંચે ઇંદ્રી તુરંગ જે વશી કરે, મોક્ષાર્થનધ સંગ્રહે,
એવો દુષ્કર સાધુધર્મ ધન તે જે જ્યૂં ગ્રહેં ત્યૂં વહેં.

—ધર્મવર્ગ, કડી ૭૩

અવિશ્વાસ વિષયે—

(ઉપજ્ઞતિ)

વિશ્વાસ સાથે ન છલેં રમીજેં,
ન વયરીવિશ્વાસ કદાપિ કીજેં,
જે ચિત્ત એ ધીર ગુણેં ધરીજેં,
તો લચ્છી-લીલા જગમેં વરીજેં.

—અર્થવર્ગ, કડી ૧૮

ઘૂત વિષયે—

(દ્રુતવિક્ષમ્બિત)

સુગુરુ દેવ જિહાં નવિ ક્ષેખવેં,
ધનવિનાશ હુવેં જિણુ ખેલવેં,
ભવભવેં ભભિવો જિણુ ઊવટેં,
કહો નેં કુંણુ રમેં તિણુ જૂવટેં ?

—અર્થવર્ગ, કડી ૨૩

મઘે—

(ભુજંગપ્રયાત)

સુરાપાનથી ચિત્તમાં બ્રાંત થાયેં,
ગળે લાજ-ગંભીરતા, શીલ જાયેં;
જિહાં જ્ઞાન વિજ્ઞાન મૂઝેં, ન સૂઝેં,
ઇસુ મઘ જાણી ન પીજેં, ન દીજેં.

—અર્થવર્ગ, કડી ૨૬

કીર્તિ—

(માલિની)

દિશ દિશ પસરંતી ચંદ્રમાજ્યોતિ જેસી,
શ્રવણુ સુણુત લાગે, જાણુ મીઠી સુધા શી;

નિશદિન જન ગાયે, રામ રાજન્ન જેવી,
ધણિ કલિ બહુ પુણ્યે પામીછ કીર્તિ એવી.

—અર્થવર્ગ, કડી ૩૦

કામની દુર્જયતા—

(ઉપભતિ)

કંદર્પ પંચાનન તેજ આગે,
કુરંગ જેવા જગજીવ લાગે;
સ્ત્રીશસ્ત્ર લેછ જગે વદીતા,
તે એણુ દેવા જનવૃંદ જીતા.

—કામવર્ગ, કડી ૨

કામની પ્રયત્નતા—

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ભિલ્લીભાવ છલ્યો મહેશ ઉમયા જે કામરાગે કરી,
પુત્રી દેખી ચલ્યો ચતુર્મુખ હરિ, આહરિકા આદરી,
ધન્દ્રે ગૌતમની ત્રિયા વિવ્રસીને સંભોગ તે ઓલવ્યા,
કામે એમ મહંત દેવ જગતે તે ભોલવ્યા—રોલવ્યા.

—કામવર્ગ, કડી ૪

સ્ત્રીના દોષ—

(વસન્તતિલકા)

માયો પ્રદેશી સૂરિકાંત વિષાવલીએ,
રાજ જસોધર હણ્યો નયનાવલીએ,
દુઃખી કર્યો શ્વસુર નૂપરપંડિતાએ,
દોષી ત્રિયા ઇંમ ભણી નિજદોષતાએ.

—કામવર્ગ, કડી ૧૦

પુત્ર વિષયે—

(શાલિની)

ગંગાપુત્રે વિશ્વમાં કીર્તિ રોપી,
આજ્ઞા તેણે તાત ફેરી ન ભોપી,

તે ધન્યા જે અંજનીપુત્ર જેવા,
જેણે કીધી જનકીનાથસેવા.

—કામવર્ગ, કડી ૨૦

રાગ વિષયે—

(ઉપજાતિ)

રાગે ન રાગે ભવઅંધ જાણી
જે જાણુ તે, રાગ વસે અનાણી;
ગોરી તણે રાગ મહેશ રાગી,
અર્ધાંગ દેવા નિજ ખૂધ જાગી.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૨૮

આત્મપ્રબોધ—

(વસન્તતિલકા)

એ મોહનિંદ તજી કેવલ બોધ હેતેં,
જે ધ્યાન શુદ્ધ હૃદિ ભાવિનિ એકચિત્તે;
જ્યૂં નિઃપ્રપંચ નિજ જ્યોતિસ્વરૂપ પાવેં,
નિર્બોધ એ અક્ષય મોક્ષસુખાર્થ આવેં.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૩૫

વૈરાગ્ય—

(માલિની)

ભવ વિષય તણા જે ચંચલા સૌખ્ય જાણિ,
પ્રિયતમ પ્રિયભોગા ભંગુરા ચિત્ત આણિ,
કરમદલ અપેષ, કેવલજ્ઞાન ક્ષેષ,
ધનધન નર તેષ મોક્ષ સાધે જિ કેષ.

—મોક્ષવર્ગ, કડી ૩૬

અરાઢમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલા કવિ રણછોડકૃત
'રાધાવિવાહ' ૪૧ નામના નાનકડા કાવ્યમાં ભુજંગીનો પ્રયોગ છે.

૪૧. પ્રસિદ્ધ : બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧

આ ઉપરાંત, સં. ૧૭૫૪ માં રચાયેલ સૂરતના ઔદિચ્ય ટોળક આલિણ વલ્લભકૃત ‘રેવામાહાત્મ્ય’ અથવા ‘રુદ્રદેહાસ્તુતિ’ ૪૨ નામનું નર્મદાસ્તુતિવિષયક ૨૧૫ કડીનું કાવ્ય આખુંયે ભુજંગીની ચાલમાં છે.

ઓગણીસમા સૈકા

ઓગણીસમા સૈકાના પહેલા વર્ષમાં, સં. ૧૮૦૦ માં, રચાયેલ ધોળકાનિવાસી ઔદિચ્ય ટોળક જીવરામ ભટ્ટકૃત ‘જીવરાજ શેઠની મુસાફરી’ ૪૩ નામનું ૮૭ કડીનું કાવ્ય આખુંયે નંદરાગવૃત્તમાં છે. પ્રેમાનંદના ‘વિવેકવલ્લુઝારા’ની પદ્ધતિએ લખાયેલું એ વાણિજ્યમૂલક રૂપક છે. શિવમાંથી પ્રકટેલો જીવ ભવની મુસાફરી કરીને સત્સંગપ્રભાવે પાછો કેવી રીતે શિવરૂપ થઈ જાય છે, એ વિષયનું એમાં નિરૂપણ છે. જોકે “રૂપક તરીકે એની કીમત ઓછી છે. ધોળકાના કવિનું રૂપક ગંઠાર્થ ગયેલા છોડની પેઠે અણુખીલ્યું જ રહ્યું છે; એના આરોપમાં સાદૃશ્યનું ધોરણ જળવાયું નથી; અને ઉપપત્તિની ખામી ડગલે ડગલે ટૂંકે ચડે છે. કાવ્યમાં સમાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન ઉપલક્ષિયું છે.” ૪૪ છતાં આપણી દષ્ટિએ તો આ કૃતિ મહત્ત્વની છે. આરંભની કેટલીક કડીઓ—

શિવરાજ પુત્ર જીવરાજને,
મોકલે વિદેશમાં કહી સુકાજને;
“જાઓ મૃત્યુ લોકમાં ગુમાસ્તા લેઈને,
માલ વેરજો જી પુત્ર, શુદ્ધ જોઈને. ૧
સાથ રાખજો દલાલ સંત કોઈને,
લેવરાવશે સુમાલ સારો જોઈને;

૪૨. અપ્રસિદ્ધ: ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૪૯૬

૪૩. પ્રસિદ્ધ: બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧. એમાં કાવ્યના આરંભે “હીરછંદની ચાલ” એ પ્રમાણે છંદનો નામનિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ ર જ ર જ ગ એ પ્રમાણે તેર વર્ણોનું બનેલ એ નંદરાગ નામે વૃત્ત છે.

૪૪. પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫

આગવો સુસંગ લેઈ રાખજો કને,
 ધીરશે મા કામ ક્રોધ લોભ ચોરને. ૨
 મૂકજો કુસંગ કાંસિયાતણી પુરી,
 આવશે અપાર મોહની નદી ખરી;
 બેસજો વૈરાગ્ય નાવમાં ફરી ફરી,
 ચાલજો સુવાટ પેલી પાર ઊતરી. ૩
 વિકટ છે અવાટ, બીજી વાર ચૂકશે,
 જાણુ દેશ રહી જશે, અજાણુમાં જશે;
 વિષે ધૂર્ત, મધ્ય જાળ માંહિ ફૂંચશે,
 કામરૂપ દંભ, ત્યાં વિવેક ભૂલશે. ૪

અને અંતમાં—

પ્રવૃત્તિ બ્રાંતિ (?) ને નિવૃત્તિ ચિત્ત રાખજો,
 નિવૃત્તિ ચિત્ત રાખે ભક્તિ સ્વાદ ચાખજો;
 ભક્તિને નવે પ્રકારમાં રમાડજો,
 તે રમાડતાં પ્રભૂથી પ્રેમ આણુજો. ૮૪
 પ્રેમ આણુતાં વિરાગ તુર્ત ભાવશે,
 તે સમે પ્રપંચવાત તુચ્છ લાગશે;
 જ્ઞાન આવતે વિરાગમાં દશી જશે,
 તે સમે વિવેક સત્પદાર્થનો થશે. ૮૫
 વિાધ નિષેધના બધા અનિત્ય જાણુજો,
 તે સમે સમાધિ માર્ગ યોગ જાણુજો;
 યોગ માર્ગ જાણી લિંગદેહ ત્યાગજો,
 લિંગદેહ ત્યાગે જીવ શિવ થઈ જશે. ૮૬
 સંવત અઢાર પડવો પોષ માસનો,
 આ નવીન ગ્રંથ પૂર્ણ તે સમે ગન્યો;
 હું કવિ અજાણુ, દોષ દૂરવ દીર્ઘનો,
 જાણુતો નથી, સુધારજો કવિજનો. ૮૭

ગૂ. વ. સો. ના સંગ્રહમાંની હાથપ્રત નં. ૧૦૩૫માંથી કોઈ અજ્ઞાત કવિકૃત પાંચ તૂકનું ‘ગણેશસ્તોત્ર’ મળી આવે છે. તે આખુંયે ચામરમાં છે. આવાં નાનાં કાવ્યોમાં રચ્યા સાલ હોતી જ નથી, તેમ વળી આ કૃતિને અંતે લલિયાએ લખ્યા સાલ પણ આપી નથી. પરન્તુ આ જ હાથપ્રતમાંનાં બીજાં કાવ્યોને અંતે નકલ કર્યાંની જે સાલ આપી છે, તે સં. ૧૮૧૬ થી ૧૮૩૫ સુધીની છે, એટલે ‘ગણેશસ્તોત્ર’ના રચનાકાળની ઉત્તરમયાદા ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધની ગણી છે.

‘ગણેશસ્તોત્ર’ ગૂજરાતી લિપિમાં ઉતારવામાં આવેલ છે. નકલ ખૂબ ભ્રષ્ટ અને અશુદ્ધ છે તેમ જ કેટલેક સ્થળે અર્થ પણ અસ્પષ્ટ રહે છે, છતાં તેમાં પ્રયોગયેલ ચામરના ઉદાહરણ તરીકે આદિ તથા અંતની એક એક કડી અહીં ઉતારી છે.

આદિ—

હેમગ્નસુતં ભુજં ગણેશ ઇશનંદનં,
એકદંડ વકતુંડ નાગઅગનસૂતકં;
રગતગાત્ર ધુમરનેત્ર સુકલ વ્રખશમંડિયં,
શ્રીકમલ વ્રખશ ભગતીરખશ નમસ્તુ તે ગગનનં.

અંતમાં—

રિદ્ધિ ભુદ્ધિ અષ્ટસિદ્ધિ નવ્યનિદ્ધિદાયકં,
જગત્કમ શરવધરમ વરણાવરણી અરમિતં,
ભૂતદુષ્ટ દુષ્ટભુષ્ટ દાણાવ દુરંતરં,
શ્રીકમલવ્રખશ ભગતીરખશ નમસ્તુ તે ગગનનં.

આ પછી એક જુદી જ ભાત પાડતું કાવ્ય તે દેવીભક્ત કવિ મીહુએ શંકરાચાર્યની ‘સૌન્દર્યલહરી’નો ‘શ્રીલહરી’ ૪૫ એ નામથી

૪૫. કવિ મીહુના જીવન તથા કવનના પરિચય માટે જુઓ દી. ખ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાકૃત ‘શાક્ત સંપ્રદાય’, પૃ. ૧૨૦-૨૭. મીહુના અનુવાદ સાથે કવિ બાલાશંકરના અર્વાચીન અનુવાદની અછડતી તુલના

૧૦૩ શિખરિણીમાં કરેલો સમશ્લોકી અનુવાદ છે. સમશ્લોકી અનુવાદની રીતિ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ છે, અને તેમાંયે આટલા લાંબા કાવ્યનો સળંગ સમશ્લોકી અનુવાદ તો એક અપવાદરૂપ જ છે. વળી અનુવાદ સામાન્ય કોટિનો નથી, એ પણ એક નોંધપાત્ર હકીકત છે.

કવિ મીહુનો જીવનકાળ સં. ૧૭૯૪ થી સં. ૧૮૪૭ સુધીનો છે. તેના અનુવાદમાંથી એક ઉદાહરણ જોઈએ :

કૌંશે વાંકી, ધીરી હસત, ઉદરે પાતળી ધણી,
કટીતટ્ટે પ્હોળી, કઠિન કુચતટ્ટે બહુ બણી;
સ્વભાવે છે ઝઞ્ઞવી, સરલ કુલ જેવી કુંળી ભણી,
જગદ્રક્ષા કામે વિલસી કોઇ શક્તિ શિવ તણી. ૪૬

ઓગણીસમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા વસાવડનિવાસી કવિ કાલિદાસના ‘પ્રહ્લાદાખ્યાન’ માં ૪૭ ચૈદમું કડવું આખું તોટક છંદમાં છે. જુઓ :

ભણે ઇન્દ્ર મુનીન્દ્ર ઉપેન્દ્ર નમે,
કરુણાવર શ્રી હરિચંદ્ર નમે;
સચ્ચિદાનંદ શ્રી અવિનાશી નમે,
કમળાવર વૈકુંઠવાસી નમે.

પણ તેમણે કરી છે. ‘શ્રીલહરી’ની હાથપ્રત ક્યાં છે, એ વિશે એમણે કંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી; અને તેથી આ પ્રાસાદિક કાવ્યમાંથી વિશેષ અવતરણો આપવાનું બની શક્યું નથી.

૪૬. નીચેના શ્લોકનો પ્રસ્તુત કડી અનુવાદ છે :

અરાલા કેશોષુ પ્રકૃતિસરલા મન્દહસિતે
શિરીષાભા ચિત્તે દષદુપલશોભા કુચતટ્ટે ।
મૃગં તન્વી મધ્યે પૃથુરસિજારોઢવિષયે
જગત્ ત્રાતું શમ્ભોર્જયતિ કરુણા કાચિદરુણા ॥

૪૭. પ્રસિદ્ધ : બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧.

પુરુષોત્તમ પંકજનેત્ર નમો;
 પરિપૂરણ બ્રહ્મ પવિત્ર નમો,
 રવિકોટીકલા વર રૂપ નમો,
 ભગવાન સુરાસુર ભૂપ નમો,
 પરમેશ્વર પન્નગશાયી નમો,
 સચરાચર સંપદદાયી નમો,
 શિર ચર્ણ કરાંબુજ સહસ્ર નમો,
 પરિધાન પીતાંબર વસ્ત્ર નમો.

એ જ કવિના ‘સીતારવયંવર’નું^{૪૮} મંગલાચરણ તોટકમાં છે તેમ જ તેનું ૧૨ કડીનું ‘અંબાષ્ટક’^{૪૯} આખુંયે ભુજંગીમાં છે.

૧૨૩ છટાદાર ભુજંગીમાં લખાયેલું અજ્ઞાત કવિકૃત ‘નાગદમણ’^{૫૦} પણ એક સારું કાવ્ય છે. કાવ્યમાં જેમ કર્તાનું નામ નથી તેમ રચ્યાસાલ પણ નથી, તથા રચ્યાસાલ નક્કી કરવાનાં બીજાં કોઈ સાધનો નથી. સં. ૧૮૧૯માં હાથપ્રત લખાયેલી છે, તે ઉપરથી રચનકાળની માત્ર ઉત્તરમર્યાદા નક્કી કરી શકાય છે; એટલે કાવ્યને ઓગણીસમી સદીમાં મૂક્યું છે, એ કેવલ અનુમાન જ છે. તેનો રચનકાલ વધારે જૂનો પણ હોઈ શકે. એમાંથી એક ઉદાહરણ—

વિહાણે જવે નાથ જાગે વિહીલા,
 દિયે દોહવા ઘેન ગોવાલ હેલ્યા,
 જગાડે જસોદા, જદુનાથ જાગે,
 મહી માટ ઘૂમે, નવે નિધ્ય માગે.

‘કોઈ ભૂખણ ભકતે ઈશ્વરભક્તિનાં પાંચ અષ્ટકો’^{૫૧} ભુજંગી છંદમાં લખ્યાં છે. એના સમયનિર્ણયનું કોઈ સાધન નહિ હોવાને

૪૮. પ્રસિદ્ધ : પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૫, અંક ૧.

૪૯. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગૂજરાત વ. સો.નો સંગ્રહ, નં. ૮૫૧.

૫૦. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ નં. ૩૫૫

૫૧. પ્રસિદ્ધ : બૃહત્કાવ્યદોહન, ભાગ ૧

કારણે તેની કૃતિને પણ અહીં જ સ્થાન આપ્યું છે. પાંચ અષ્ટકો પૈકી પહેલામાં ૮, બીજામાં ૯, ત્રીજામાં ૧૧, ચોથામાં ૯ અને પાંચમાં ૧૩, એમ મળી કુલ ૫૦ કડીઓ છે. સામાન્ય ધર્મબોધ એ જ કાવ્યનો વિષય છે. બીજા અષ્ટકમાંથી—

ધણા પૂન્યના ભાવથી દેહ પામ્યાં,
હસંતાં રમંતાં સુખે દીન વામ્યાં,
ગયા નાથનું નામ તો સઘ ચૂકી,
ભજે રામને, કામને દૂર મૂકી.
ભણ્યા શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તની સર્વ વાત,
નથી ઓળખ્યા શ્રી તમે પ્રાણનાથ;
વિવેકી થઈ કાં કરો બુદ્ધિ ટૂંકી,
ભજે રામને, કામને દૂર મૂકી.

આપણા પ્રાચીન કવિઓના છેલ્લા પ્રતિનિધિ દયારામકૃત ‘પદ્મપુત્રવિરહવર્ણન’માં^{૫૨} શાર્દૂલ અને માલિનીનો પ્રયોગ છે. છપાયેલી આવૃત્તિમાં એ વૃત્તો ખૂબ જ અશુદ્ધ અને ભ્રષ્ટ સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે. દયારામ જેવા બહુશ્રુત કાવ્ય જો વૃત્તો લખે, તો આટલાં અશુદ્ધ લખે, એ મારા માન્યમાં આવતું નથી. મને તો એમાં હાથપ્રતોનો અને સંપાદકોનો દોષ જણાય છે. ‘પદ્મપુત્રવર્ણન’ના અંતે આવતી માલિની, તેનું છેલ્લું ચરણ ભ્રષ્ટ છે તોપણ, ખતાવી આપશે કે વૃત્તો ઉપર કવિશ્રીનો હાથ સારો બેઠેલો હતો. પહેલાં ત્રણ ચરણ તો આપણને રત્નેશ્વરની યાદ આપે છે—

રતિ સહ ઋતુ ગારી, પાપ સંતાપ જારી,
સુમતિ ઉર ભરાશે, કૃષ્ણશૃંગ પ્રેમ થારી,
સફલ ચિત્ત ચહારી, વિધન સર્વે પજારી,
પરમ હરષ થારી, સ્નેહરસ પીજે પારી.

પર પ્રસિદ્ધ : દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, પુ. ૫, પૃ. ૨૪૧-૫૯

કવિશ્રીનાં બીજાં કાવ્યોમાં 'કૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામચિન્તામણિ' ૫૩ તથા 'યમુનાસ્તુતિ' ૫૪ બન્ને ભુજંગીમાં છે.

'કૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશતનામમાલા'નો આદિભાગ—

નમો શ્રી ગુરુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી,
 નમો નંદકુમાર, સુપર્ણગામી,
 નમો શ્રી યશોદાઅસુમીનવારી,
 નમો શ્રી બલાનુજ આનંદકારી. ૧
 નમો રાધિકાનાથ, ગોપીશવૃંદા,
 નમો શ્રી યમુનાપતિ, મોહકંદા,
 નમો ગોકુલાધીશ, શ્રીશૈલધારી,
 નમો રાસવિહારી, શ્રીજી, મુરારિ. ૨

અંતમાં—

ધતિ નામ શ્રીકૃષ્ણ આનંદકારી,
 નમો કામના સર્વ દાતા દુષ્કારિ,
 મહાતાપ સંતાપકૃત્ ભૂતભરમી,
 સદાકાળ ગાળે સહુ જરમી તરમી. ૧૫
 મહા પ્રેમભક્તિ પ્રજ્ઞધીશ ખાસી,
 સદાકાળ તે વ્યાપિ વૈકુંઠવાસી,
 કરે પાઠ એ શ્રીહરિ જય રીઝી,
 દયાના પ્રભુજી મળે તોપ ભીજી. ૧૬

'યમુનાસ્તુતિ'ની પહેલી સિવાય બધી કડીઓ ભુજંગીમાં છે.

આરંભમાં—

નમો શ્રી યમુને મહારાણી દેવી,
 સુરાસુર બહા શિવાદિક સેવી,
 દ્રુવાદિક તે દ્રુવ ધામે નિવાસી,
 પ્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ વાસી. ૨

૫૩. પ્રસિદ્ધ : દયારામકૃત ઠાવ્યમણિમાલા, પુ. ૩, પૃ. ૯૮-૯૯

૫૪. પ્રસિદ્ધ : એજન, પૃ. ૩૪૭-૫૦

સરિતા સહુ સ્વામિની શ્રેષ્ઠ ગંગે
મહાસિદ્ધિ પામી તમારા પ્રમંગે;
અહો અત્ય અદ્ભુત મહિમા શું બાપુ?
સમુદ્રેથી જિન્દુ સમું જલ્પ દાપુ. ૩

અંતમાં— તટે રાસક્રીડા સદા કૃષ્ણ ગોપી,
લોલા લાડિલી લાલ એકાંત ઓપી;
જહાં વૃક્ષવૃક્ષે વસ્યા વેણુપાણિ,
પત્રેપત્ર ચોભુજ છે વેદવાણી. ૧૬
અલૌકિક આનંદ દાતાર માણ,
'દયો દાસ મારો' મુખે કો'ની ગાણ;
ભણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી,
કૃપાદષ્ટિ તેને કરે કૃષ્ણરાણી,

વસનજી નામે કોઈ ક્ષેષકની 'સૂર્ય'છંદ' ૫૫ અને 'હનુમાનજીના
છંદ' ૫૬ નામની બે નાનકડી પદ્યકૃતિઓ મળી આવે છે. આ કવિનો
સમય નિશ્ચિત કરવાનું કોઈ સાધન નથી, પણ 'સૂર્ય'છંદ'ની પ્રત
સં. ૧૯૦૫ માં લખાયેલી છે, એટલે ઓગણીસમા સૈકાનો અંત એ
તેના સમયની ઉત્તરમર્યાદા છે. બાકી કવિ જૂનો હોવાનો સંભવ છે.
બન્ને કૃતિઓમાં અનુક્રમે સૂર્ય અને હનુમાનની સ્તુતિ જુનંગી છંદની
ચાલમાં કરવામાં આવેલી છે.

વસન્તદાસનું 'કાશીમાહાત્મ્ય' ૫૭ નામનું એક નાનું કાવ્ય પણ
આપું જુનંગીમાં છે. કાશીનગરીનો મહિમા એમાં કર્તાએ ગાયો
છે. કાવ્યનો રચનાકાળ જાણવામાં નથી, પણ હાથપ્રત સં. ૧૯૧૦માં
લખાયેલી છે; એટલે બીજા કોઈ પુરાવાને અભાવે તેને ઓગણીસમા
સદીના અંતમાં મૂકયું છે. પરન્તુ કૃતિ જૂની હોવાનો સંભવ છે ખરો.

૫૫ અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, મૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

૫૬. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, મૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

૫૭. અપ્રસિદ્ધ : હાથપ્રત, મૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨

પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાઓનું સ્થાન

આમ વિક્રમના ચૌદમા શતકથી ઓગણીસમા શતકના અંત સુધીની પ્રાપ્ત વૃત્તરચનાઓનો પરિચય આપણે કરી ગયા. એ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ગૂજરાતીમાં પણ, મરાઠીની જેમ, ઘણા પ્રાચીન કાળથી વૃત્તગદ્ય કાવ્યરચના થતી આવી છે. ગૂજરાતી સાહિત્યને મળેલો સંસ્કૃત વાક્યમયનો એ વારસો છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પણ એ વારસો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સચવાયેલો છે. અર્થાત્ પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાનો ઉદ્ભવ આકસ્મિક રીતે નહિ, પરન્તુ સતત ચાલતા આવેલા એક પ્રવાહના પરિણામરૂપે થયેલ છે.

પરન્તુ સાથેસાથ એ કબૂલ કરવું જોઈ એ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ઝાઝી વ્યાપક નથી. તેનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પદ્યરચનાનો આ પ્રકાર મુકાબલે પૂરતો લોકપ્રિય થયો નહોતો. કાવ્ય વાચન કરતાં શ્રવણનો વિષય વધુ અંશે હોઈ તેને સંગીતની સહાયની જરૂર હતી; વૃત્તોમાં લખાયેલાં કાવ્યો બહુજન-સમાજ સમજી શકે નહિ, એ પણ દેખીતું જ છે. પરિણામે, દ્વિષ્ટ, ચોપાઈ, છપ્પા જેવા માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલી વાર્તાઓ અને પ્રબંધો કે દેશીઓમાં રચાયેલાં આખ્યાન, કાવ્યો અને રાસાઓને મુકાબલે વૃત્તગદ્ય કાવ્યો જનતાનો ઝાઝો આવકાર પામી શક્યાં નહિ. ઉદાહરણ તરીકે, ‘રૂપસુંદરકથા’ની એક માત્ર હાથપ્રત કાર્યસ ગૂજરાતી સભાના સંગ્રહમાં જો સચવાઈ રહી ન હોત તો આજે આપણને ખબર પણ ન હોત કે આવું એક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય અઢારમા સૈકામાં અસ્તિત્વમાં હતું. શ્લાઘ્યતાં કે અશ્લાઘ્યતાનો આમાં મુદ્દલ પ્રશ્ન નથી, પણ જે પ્રજા ‘રૂપસુંદરકથા’ની એક માત્ર પ્રતિ અકસ્માત જળવી રાખે છે અને પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો કે શામળની વાર્તાઓની ફૂડીઅંધ

નકલોનું સંગોપન કરે છે, તે પ્રજ્ઞની રસવૃત્તિને કેવા સાહિત્યપ્રકારો માફક હતા તે સહજ સમજી શકાશે.

આથી જિલદું જ, મરાઠી સાહિત્યમાં જેમ પ્રાચીન કાળથી વૃત્તરચનાઓ થતી આવી છે, તેમ મરાઠી જનતામાં એનો સારી રીતે પ્રચાર પણ થતો રહેલો છે. વામન પંડિતકૃત ‘સુદામાચરિત્ર’ તથા ‘બિલ્હણપંચાશિકા’નો સમશ્લોકી અનુવાદ, સામરાજકૃત ‘રુકિમણી-હરણ’ તથા ‘લોલિમ્બરાજરત્નકલા’, રઘુનાથ પંડિતકૃત ‘નલોપાખ્યાન’, ‘કેકાવલિ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં મયૂર (મોરોપંત) નાં કેટલાંક કાવ્યો—એ સર્વે વૃત્તબદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ ખૂબ લોકપ્રિય પણ છે. પ્રાંતિક ભાષાઓ અને સાહિત્યો ધડાયાં તે અરસામાં—એટલે કે પંદરમા-સોળમા સૈકા પછીના સમયમાં—સંસ્કૃત વાડ્મય અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પરિચય મહારાષ્ટ્રમાં ગૂજરાત કરતાં કંઈક વિશેષ વ્યાપક હતો, તે તો એનું કારણ નહિ હોય ? કવિ પ્રેમાનંદે પોતાના શિષ્ય રત્નેશ્વરને મરાઠી જેવી પદ્યરચનાઓ કરવાનું સુપ્રત કર્યું હતું, અને રત્નેશ્વરે ઉત્તમ પ્રતિનાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો લખીને એ આદેશને લેખનમાં ઉતાર્યો, એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંપાદકો જણાવે છે. બીજું કંઈ નહિ તોયે પ્રાચીન મરાઠી સાહિત્યમાં વૃત્તરચનાઓની ઉત્કૃષ્ટતા, વ્યાપકતા અને લોકપ્રિયતા ઉપર તો આ માન્યતા પ્રકાશ પાડે છે જ.

વૃત્તબંધો અને ઉચ્ચારણ

જૂની ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોનો અભ્યાસ ભાષાદષ્ટિએ પણ મહત્ત્વનો છે. દેશીઓ તથા અન્ય છંદો માત્રામેળનો વિષય હોવાથી દેશીઓ અથવા માત્રામેળ છંદોમાં રચાયેલાં કાવ્યો ઉપરથી ભાષાનું સ્વરૂપ એકદમ નક્કી થઈ શકતું નથી. સમયના વહેવા સાથે ભાષાસ્વરૂપમાં પરિવર્તન થાય છે, તેથી શબ્દોના માત્રા-

મૂલ્યમાં પરિવર્તન થાય છે; પરન્તુ અક્ષરમેળ વૃત્તો માત્રામૂલ્યમાં થતા પરિવર્તનને સહન કરી શકતા નથી. ભાષાએ અર્વાચીન સ્વરૂપ પકડ્યું હોય અથવા લલિયાએ ગમે તેવી જોડણી કરી હોય, તોપણ શુદ્ધ વૃત્તર્થધ ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ તરત પકડી આપે છે. ઉદાહરણ તરીકે, સત્તરમા શતકમાં લક્ષ્મીદાસકૃત ‘અમૃતપચીસીરસ’માંથી,

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમે ગાએ,
અનેક સુખ તે પામે અંતે વૈકુંઠ જાએ,
લલિતમધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાએ,
હરિભજ લખમીદાસા જનકીનાથ રાય.

એ માલિનીના ઉદાહરણમાં કાળાં કરેલાં સ્થાનોએ છંદો-ભંગ થાય છે. આ જ કડીને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકામાં ફેરવી નાખીએ તો,

અમૃતરસપચીસી દાસ જે પ્રેમિ ગાએ,
અનેક સુખ તિ પામૈ અંતિ વૈકુંઠ જાએ,
લલિતમધુરી વાણી સર્વ આનંદ થાએ,
હરિ ભજ લખમીદાસા જનકીનાથ રાય.

બીજી પંક્તિમાં ‘પામે’ રૂપ ચોથી ભૂમિકાનું છે, પરન્તુ ‘અંતિ’ની સાથે ‘પામે’ રૂપ મળે છે, એ જ ખતાવે છે કે ‘પામે’નું ઉચ્ચારણ પણ ઉત્તર ગૂજરાતનાં ગામડાંઓમાં થાય છે તેવું ‘પામિ’ને મળતું હોવું જોઈએ.

લક્ષ્મીદાસના એ જ કાવ્યમાંથી ઉતારેલી બીજી કડીમાંની
‘કમલનયણુ મૂકી કાંએ બીજું વિચારે’

એ પંક્તિમાં ‘કાંએ’નો ઉચ્ચાર ‘કાંય’ થતો હોવો જોઈએ,
એ સ્પષ્ટ છે. ‘રૂપસુન્દરકથા’માંથી ઉતારેલ સંગ્રહરાની

‘સોહો છો શું ગમે તે ચટચટ કરતા જાએ કૂટે બર્ષા છો’

એ પંક્તિમાં ‘જઓ’નો ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે ‘જવ’ છે.

સં. ૧૫૦૨ માં રચાયેલા ‘સુરંગાભિધાન નેમિનાથકાગ’ ના મંગલાચરણમાંની

‘બોલું નેમિકુમાર કેલિની રતિ કાગિછં કરી રંજતી’

એ પંક્તિમાં ઉચ્ચાર ‘કાગિ’ એ પ્રમાણે થવો જોઈએ. આજે પણ વેપારીઓ ‘લીધ’ લખીને ‘લી’ વાંચે છે અને મારવાડી લહિયાઓ ‘બકરમ’ લખીને ‘વિક્રમ’ પાઠ કરે છે, એ જાણીતું છે.

એ જ રાસના અંતમાંની—

જે રેવઈ ગિરિરાય ઉપરિ રમઇ, શ્રી નેમિપાયે નમઇ,
તે પામઇ સુખસિદ્ધ, રિક્કિહિ રમઇ, શ્રી શાશ્વતી ભોગવઇ.

એ પંક્તિમાં અ + ઈ જુદા લખ્યા છે, પરંતુ એનું ઉચ્ચારણ તો સંયુક્ત થવું જોઈએ. ‘અઇ’ અને ‘ઐ’ ના વચગાળાનું, કંઈક વિવૃત ‘ઐ’ને મળતું ઉચ્ચારણ થતું હશે, એમ મારું માનવું છે.

પંદરમા શતકના શાલિસૂરિના ‘વિરાટપર્વ’માંનું

ભમરડઉ મરિવા અણુખીહતઉ
પસરિ પધસઇ કેતકિઇ હતઉ

એ અવતરણ પણ આપણને એ જ અનુમાન કરવાને પ્રેરે છે કે અસંયુક્ત ‘અઉ’નું ઉચ્ચારણ ‘અઉ’ અને ‘ઐ’ના વચગાળાનું વિવૃત ‘ઐ’ જેવું થતું હશે. સત્તરમા—અરાઢમા શતકની મારવાડી હાથ-પ્રતોમાં, ગૂજરાતી અસંયુક્ત ‘અઇ’ અને ‘અઉ’ને સ્થાને અનુક્રમે ‘ઐ’ અને ‘ઐ’ લખેલા મળે છે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારણના સ્પષ્ટ હશે. સરખામણી તરીકે હાલ હિંદીમાં લખાય છે ‘હૈ’, પણ બોલાય છે વિવૃત ‘હૈ’ એટલે કે ‘હે’ જેવું.

જયશેખરસૂરિની ‘અર્જુનાચલવીનતી’ના

નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવસિઉ,
ગુણતણિ ગુણિના અમ્હે આવિસ્યું

એ અવતરણમાં ‘ભાવસિઉ’ અને ‘આવિર્યું’નો અનુપ્રાસ મેળવ્યો છે, એ બતાવે છે કે એ બન્નેનું ઉચ્ચારણ, ‘સિઉ’ અને ‘ર્યું’ના વચગાળાનું થતું હશે (ફૂટનોટ નં. ૮) તથા એ જ કારણથી, કયું રૂપ લખવું એનો સંભ્રમ લહિયાને થતો હોવો જોઈએ.

પ્રાચીન કાવ્યોના વૃત્તબંધ ઉપરથી ખેંચેલાં આ અનુમાનો માત્ર સૂચનરૂપે છે, છતાં તે એટલું તો બતાવી શકશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી હાથપ્રતોની લેખનપદ્ધતિ અને જનતાની ઉચ્ચારણપદ્ધતિ વચ્ચે સંપૂર્ણ એકરૂપતા નહોતી.

ઉપસંહાર

“ સંસ્કૃત વૃત્તો વિશે આમ સ્થિતિ છે. એ પ્રેમાનંદને સંબંધે ભૂતકાળનું અંગ હતું, તથાપિ ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતાં સંસ્કૃત વૃત્તોનો નવો ઉદય આધુનિક કવિતામાં જ—પાછલા પચાસ વર્ષની અંદર થયો છે, તે દષ્ટિએ પ્રેમાનંદની રચનામાં સંસ્કૃત વૃત્તોનું દર્શન તે એક રૂપે તેના પછીના સમયના સ્વરૂપનો જ પ્રવેશ થયો દેખાડે છે, અને એ પ્રકારનો કાલવિરોધ સંશયને માર્ગ આપે છે.”૫૮

પ્રેમાનંદનાં નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધી ચર્ચા કરતાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે આ વાક્ય લખ્યું ત્યારે પ્રાચીન સાહિત્ય-માંની રત્નેશ્વર વગેરેની વૃત્તરચનાઓ માત્ર અપવાદરૂપે જાણવામાં આવી હતી. એ લખાયું ત્યારપછીનાં ત્રીસ કરતાં વધુ વર્ષોમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન સારા પ્રમાણમાં થયું છે. પરિણામે આ નિબંધમાં પચીસ સળંગ વૃત્તબંધ કાવ્યોની અને બીજાં લગભગ તેટલાં જ કાવ્યોની પ્રકીર્ણ વૃત્તરચનાઓનો—એટલે આશરે પચાસ કાવ્યોમાં પ્રયોજાયેલાં વૃત્તોનો—પરિચય કરાવી શકાયો.

છે. નવાં સંશોધનો હજી થયે જાય છે, એટલે આ સંખ્યામાં ઉમેરો થવાનો પૂરો સંભવ છે; તોપણ આ નિબંધ ઉપરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ માત્રમેળ છંદો કે દેશીઓને મુકાબલે ઓછો વ્યાપક અને લોકપ્રિય હોવા છતાં કોઈ રીતે અપવાદરૂપ કે અણુછતો નહોતો. આમ હોવા છતાં, એટલું ખરું કે દેશીબદ્ધ આખ્યાનો કે છંદોબદ્ધ વાર્તાઓ જેવી વૃત્તબદ્ધ કાવ્યોની કોઈ વિશિષ્ટ પરંપરા આપણે ત્યાં બંધાયેલી નહિ. એવી પરંપરા તો દલપત-નર્મદના કાળથી જ, સમાજજીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં અર્વાચીન યુગના ઉદય સાથે, બંધાઈ.

પરિશિષ્ટ
પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યનાં સળંગ વૃત્તબદ્ધ કાવ્યો (સં. ૧૯૦૦ સુધી)
[જેમાં પ્રકીર્ણ વૃત્તરચનાઓ મળે છે એવી કૃતિઓનો સમાવેશ આ સૂચિમાં કર્યો નથી.]

કાવ્યનું નામ	રચના સંવત	કર્તા	કાવ્ય પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ	પ્રયોગયેલ વૃત્તો
અર્જુદાયલવીનતી	પંદરમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	જયશેખરસૂરિ	‘ગૂર્જર રાસાવલિ’માં પ્રસિદ્ધ થશે.	દ્રુતવિલમ્બિત
વિરાટપર્વ	(ઉત્તરમર્યાદા) સં. ૧૪૭૮	શાલિસૂરિ	”	સ્વાગતા, દ્રુતવિલમ્બિત, ઉપજાતિ, શાલિની, માલિની, વસન્તતિલ- કા ઇત્યાદિ
ધર્મરશિક્ષા	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	ધર્મિરસૂરિ	પ્રસિદ્ધ-‘ગૂજરાતી’નો દીપો- ત્સવી અંક, ઇ. સ. ૧૯૩૭	ઉપજાતિ
ચતુર્વિંશતિ- જિનસ્તુતિ	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	લાવણ્યસમય	પ્રસિદ્ધ-‘નૈનયુગ’ માસિક, પોસ, ૧૯૮૨	માલિની
સ્તંભનપાર્શ્વનાથ સ્તુતિ (૧૩૨ દલ પદ્યબંધ સ્તોત્ર)	સોળમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	ભાનુમેરુ	પ્રસિદ્ધ-ધ. ગૂ. સભા ત્રૈમાસિક	દ્રુતવિલમ્બિત

ભવાની છંદ	(ઉત્તરમયીદા) સત્તરમા શતકનો પૂર્વાર્ધ	અગ્રાત	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૭૩૮	ભુજંગપ્રયાત
અમૃતરસપચીસી	સત્તરમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	લક્ષ્મીદાસ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૪૮૬	માલિની
શુંગારરસપચીસી	"	અગ્રાત	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત મુનિશ્રી જિનવિજયજી પાસે	માલિની
રામરક્ષાસ્તુતિ	"	લક્ષ્મીદાસ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨	ભુજંગપ્રયાત
ફલ્ગવ્યદિત્ર અથવા ભાષાવૈચિત્ર્યાન્તર્ગત સ્ત્રીશિક્ષાપ્રકરણ	સત્તરમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	ગોપાલભટ્ટ	પ્રસિદ્ધ-‘રૂપસુંદરકથા’ના પરિશિષ્ટમાં	ભુજંગપ્રયાત, શાલિની, માલિની, ઉપનતિ, દ્રુતવિલગ્નિત
રૂપસુંદરકથા	૧૭૦૬	માધવ	પ્રસિદ્ધ-કાર્ય સ ગૂજરાતી સભા, મુંબઈ	ભુજંગપ્રયાત, રથોદ્ધતા, સ્વાગતા, સ્ત્રિવલ્લી, શાલિની, માલિની, શાદૂલ- વિક્રીડિત, વસન્તતિલકા, મન્દાકાન્તા, શિખરિણી, છન્દવજ્રા, વંશરથ, ઉપ-

કૃષ્ણરુપિતિઅષ્ટક	(ઉત્તરમર્યાદા) ૧૭૩૧	કહાન	પ્રસિદ્ધ-આ નિબંધમાં	જનિ, દ્રુતવિલમ્બિત અને સંગ્રહરા
વૈરાગ્યગ્રોધક કાવ્ય અથવા આત્મવિચાર ચન્દ્રોદય અથવા પ્રભોધપંચાશિકા	અઢારમા શતકનો ઉત્તરાર્ધ	રત્નેશ્વર	પ્રસિદ્ધ-પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક, વર્ષ, અંક ૩; ગૃહકાવ્યદોહન, ભાગ ૩; પ્રાચીનકાવ્યવિનોદ, ભાગ ૧માં; તથા સસ્તા સાહિત્ય તરફથી પુસ્તિકાકારે	ભુજંગપ્રયાત, ભુજંગપ્રયાત, દ્રુતવિલમ્બિત, પુષ્પિતાગ્રા, શાર્દૂલવિક્રીડિત, માલિની વસન્તતિલકા, રથોદ્ધતા, પ્રમિતાક્ષરા
સૂક્તમાલા	૧૭૫૪	કેશરિવિમલ	પ્રસિદ્ધ-“સાહિત્ય” માસિક, ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૧	માલિની, શાર્દૂલવિક્રીડિત, ઉપજનિ, દ્રુતવિલમ્બિત, શાલિની, વસન્તતિલકા
રેવામાહાત્મ્ય અથવા રુદ્રદેહારુપિતિ	૧૭૫૭	વલ્લભ (વલ્લભ મેવાડા તથા પ્રેમાનંદસુત વલ્લભથી ભિન્ન)	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં ૪૮૬	ભુજંગી
જીવરાજ શેઠની મુસાફરી	૧૮૦૦	જીવરામ ભટ્ટ	પ્રસિદ્ધ-ગૃહકાવ્યદોહન, ભાગ ૧	નંદરાગ

ગણેશસ્તોત્ર	(ઉત્તરમર્યાદા) ઓ- ણીસમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ	અગ્નિ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૧૦૩૫	ચામર
શ્રીલહરી-સૌન્દર્ય- લહરીનો સમ- પ્રયોગી અનુવાદ	ઓગણીસમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ	મીઠું	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત વિશે મા- હિતી નથી.	શિખરિણી
અંબાજી	ઓગણીસમા સૈકાનો પૂર્વાર્ધ	કાલિદાસ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ની. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૮૫૧	ભુજંગપ્રયાત
નાગદમણ	(ઉત્તરમર્યાદા) ૧૮૧૯	અગ્નિ	અપ્રસિદ્ધ-હાથપ્રત, ગૂજરાત વર્ની. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૩૫૫	ભુજંગપ્રયાત
ધર્મિર વિશે પાંચ અષ્ટકો	(અનુમાને) ઓ- ગણીસમો સૈકો	ભૂખણ	પ્રસિદ્ધ-ગૃહલકાવ્યદોહન, ભાગ ૧	ભુજંગપ્રયાત
કૃષ્ણઅષ્ટોત્તરશત- નામચિન્તામણિ	ઓગણીસમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ	દયારામ	દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, પુ. ૩	ભુજંગપ્રયાત
યક્ષનાસ્તુતિ	”	”	”	ભુજંગપ્રયાત
સૂર્યછંદ	(ઉત્તરમર્યાદા) સં. ૧૯૦૫	વસનળ	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૭૪૨	ભુજંગપ્રયાત

હનુમાનનો છંદ	(ઉત્તરમર્યોદા) સં. ૧૯૦૫	વસનજી	અપ્રસિદ્ધ-ગૂજરાત વર્ના. સોસાયટીનો સંગ્રહ, નં. ૪૮૬	ભુજંગપ્રયાત
કાશીમાહાત્મ્ય	(ઉત્તરમર્યોદા) સં. ૧૯૧૦	વસન્તદાસ	અપ્રસિદ્ધ, ગૂ. વ. સો. નો સંગ્રહ, નં. ૬૭૬	ભુજંગપ્રયાત

સૂચિ

[અવતરણો તથા પરિશિષ્ટમાં આવતાં વિશેષનામાદિનો સમાવેશ આ સૂચિમાં કર્યો નથી]

અનુવાદ ૩૨

અનુબંધ ૪, ૬, ૫૮

અંબાલાલ જાની ૨૧, ૨૭

-નો સંગ્રહ ૪૬

‘અંબાબટક’ ૬૬

અમદાવાદ ૨૦

‘અમૃતરસપચીરી’ ૩૫, ૩૭, ૭૨

અપભ્રંશ ૫, ૬, ૭

મિશ્રિત સંસ્કૃત ૫

-સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ૫

‘અર્ચુદાયલ વીનતી’ ૧૦, ૭૩

અલંકારો ૪૦

અવહટ્ટ ૭

‘અષ્ટાવકાખ્યાન’ ૫૧

‘આખ્યાન ૭૦, ૭૫

‘આચારાંગ’ ૪

‘આત્મવિચારચન્દ્રાદય’ ૫૨

આધુનિક કવિતા ૭૪

આર્યા ૪, ૨૮

આસાદત ૧૮

ઇંડર ૮

-નો રાવ ૮

ઇન્દ્રવજા ૪, ૨૦, ૨૬ ૪૧

ઇન્દ્રવંશા ૪

‘ઈશ્વરમક્તિના પાંચ અષ્ટકો’ ૬૬

ઈશ્વરસૂરિ ૨૮, ૨૬, ૩૦

‘ઈસરશિક્ષા’ ૩૦

ઉચ્ચારણ ૭૨, ૭૩, ૭૪

ઉચ્ચારણપદ્ધતિ ૭૬

ઉત્તર ગૂજરાત ૭૨

ઉપનતિ ૪, ૭, ૧૧, ૧૨, ૩૦,

૩૭, ૪૧

ઉપમાઓ ૪૬

ઉપેન્દ્રવજા ૪, ૨૬

ઉષા ૨૭

‘ઉષાહરણ’ ૨૬, ૨૭

નકુતુવર્ણન ૪૪

‘ઓખાહરણ’ ૪૬

ઔદિચ્યટોળક ૬૨

‘કર્પૂરમંજરી સદૃક’ ૪

‘કવિચરિત’ ૮

કહાન (જવાસુત) ૪૬

કહાન (હીરાસુત) ૪૬

‘કાદંબરી’ ૨૮

કાન્તિવિજયજી પ્રવર્તક શ્રી ૩૩

કાયરથ કવિ ૨૧

કાલિદાસ ૬૫

કાશી ૫૨, ૬૬

‘કાશીમાહાત્મ્ય’ ૬૬

‘કૃષ્ણઅષ્ટોતરશતનામચિન્તામણિ’

૬૮

કૃષ્ણમિશ્ર ૨૭

'કૃષ્ણલીલાકાવ્ય' ૨૧, ૨૫
 કૃષ્ણસ્તુતિઅષ્ટક' ૪૬
 'કેકાવલિ' ૭૧
 કેશરવિમલ ૫૮
 કેશવદાસ ૨૧
 કેશવરામ શાસ્ત્રી ૮, ૨૮, ૫૨
 કેશવલાલ દ્રુવ ૫, ૮
 ગદુલાલજી ૫૨
 'ગણેશસ્તોત્ર' ૬૪
 ગાથા ૪
 ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝ ૧૦
 ગુણે ડો. ૫
 'ગુર્જર રાસાવલિ' ૧૦, ૧૧
 ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૯, ૨૨
 -નો સંગ્રહ ૩૪, ૬૨, ૬૪, ૬૬, ૬૯
 -નો સંશોધનવિભાગ ૧૮
 'ગૂજરાતી' (સાપ્તાહિક) ૨૧, ૩૦
 'ગુણુરત્નાકર છંદ' ૨૮
 ગોપાલભટ્ટ ૩૭
 'શ્વતુર્વિંશતિનિનસ્તુતિ' ૩૨
 'ચંદ્રહાસાખ્યાન' ૩૫
 ચામર ૬, ૧૮, ૧૯, ૬૪
 ચિત્રકાવ્યો ૩૩
 ચિત્રલેખા ૨૭
 ચિમનલાલ દલાલ ૧૮, ૨૮, ૨૯
 ચુઆક્ષરા ૩૫
 ચોપાઈ ૮, ૨૭, ૭૦
 છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ ૩૩
 છંદોભંગ ૩૩, ૭૨
 છંપા ૭૦
 છાયાનાટક ૧૬

જયશેખરસૂરિ ૧૦, ૭૩
 જિનવિજયજી મુનિ ૩૭
 'જીવરાજશેઠની મુસાફરી' ૬૨
 જીવરામ ભટ્ટ ૬૨
 જૈન-આચાર્ય ૧૬
 -કવિ ૧૦
 -ધાર્મિક સ્થાનક ૨૦
 -પરંપરા ૧૨
 -યતિ ૩૭
 -સાહિત્ય ૪
 -સૂત્રો ૪
 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ૨૧
 'જૈનયુગ' (માસિક) ૩૨
 'જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ'
 (માસિક) ૧૬
 ઝડઝમક ૧૬, ૪૯
 ઠાકોરલાલ ચોકસી ૨૧
 ડાહીલક્ષ્મી લાયબ્રેરી ૯
 દાપાગચ્છ ૩૩
 -ના આચાર્ય ૩૩
 તિબેટની ભાષા ૫
 તોટક ૪, ૯, ૨૫, ૬૫, ૬૬
 ત્રિપુટ ૪
 'ત્રિભુવનદીપકપ્રખન્ધ' ૧૦, ૧૧
 થામણા ૪૯
 દકુન્ડખાન ૮
 દયારામ ૩, ૬૭
 -કૃત 'કાવ્યમણિમાલા' ૬૭, ૬૮
 દલપત ૭૫
 'દશમસ્કન્ધ' ૫૧
 -નો સારોદ્ધાર ૨૨

દુમિલા ૮
 'દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાન' પર
 દ્વિહા ૨૭, ૭૦
 દેશી ૨૭, ૭૦, ૭૫
 દેશીઅંધ ૧૮
 દેશીમિશ્રિત શ્લોક ૭
 દોષક ૪, ૭
 દ્રુતવિલમ્બિત ૪, ૧૦, ૧૨, ૨૮, ૩૦,
 ૩૩, ૩૭, ૪૧
 દ્રૌપદી ૧૩
 'દ્રૌપદીહરણ' ૫૧
 ધનદેવગણિ ૨૧
 ધનરત્નસૂરિ ૩૩
 ધનપાલ ૬
 'ધર્મપદ' ૪
 ધર્મવિનય મુનિ ૧૬
 ધરવીર રાય ૧૮
 ધારાનગરી ૧૮
 ધોળ ૧૮
 ધોળકા ૬૨
 નટવરલાલ દેસાઈ ૨૧
 નંદરાગવૃત્ત ૬૨
 ન્યાય પર
 નર્મદ ૭૫
 નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ૬૪
 નરસિંહરાવ ૩, ૭૪
 'નલોપાખ્યાન' ૭૧
 'નાગદમણ' ૬૬
 નારાય ૨૬, ૩૦
 નેમિનાથ ૧૬, ૨૧
 'નેમિનાથ નવરસ ફાગ' ૧૬

'પદમચરિત્ર' ૪
 પંચચામર ૮
 પદ્મઅંધ અનુવાદ ૨૮
 પદ્મડી ૧૧
 પદ્મઅંધ ૩૩
 'પદ્મચરિત્ર' ઐતિહાસિક આલો-
 ચના' ૫
 પાટણ ૮, ૧૮, ૨૮,
 -નો ભંડાર ૨૧, ૨૬
 -નો સાગરના ઉપાશ્રયનો ભંડાર ૧૮
 -નો સંધનો ભંડાર ૨૬
 પાંડવો ૧૨
 પાલી ૪
 -પિટકો ૪
 પુણ્યવિનયજી મુનિનો સંગ્રહ ૩૩
 પુષ્પિતાગ્રા ૫૩
 પ્રખ્યાત ૭૦
 'પ્રખ્યાતચિન્તામણિ' ૭, ૩૩
 'પ્રખ્યાતચન્દ્રોદય' ૨૭
 'પ્રખ્યાતચિન્તામણિ' ૧૧
 'પ્રખ્યાતપંચાશિકા' ૫૭
 'પ્રખ્યાતપ્રકાશ' ૨૭
 પ્રભાસપાટણ ૨૧
 પ્રમાણિક ૭
 પ્રમિતાક્ષરા ૫૫
 'પ્રજ્ઞાદાખ્યાન' ૬૫
 'પ્રાકૃતપિંગલ' ૪, ૬
 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' ૬
 પ્રાકૃત સાહિત્ય ૩, ૪
 -માં વૃત્તચરના ૩
 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રૈમાસિક' પર, ૬૬

'પ્રાચીન કાવ્યમાલા' પર
 -સંપાદકો ૭૧
 'પ્રાચીન કાવ્યવિનોદ' પર
 'પ્રાચીન કાવ્યસુધા' ૩૩, ૫૨, ૫૬
 પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો ૩૪
 'પ્રાચીન ગૂજરાતી સુભાષિતો'
 (લેખ) ૩૩
 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય' ૮, ૧૧
 પ્રાચ્ય વિદ્યામન્દિર ૧૮, ૨૬
 પ્રાસ ૭૪
 પ્રેમાનંદ ૩, ૨૨, ૫૧, ૬૨, ૭૧, ૭૪
 -આખ્યાનકાર અને માણભટ્ટ ૫૧
 -નાં આખ્યાનો ૫૧, ૭૧
 -નાં નાટકો ૫૧, ૭૪
 -નો 'દશમસ્કન્ધ' ૨૨
 -નો પુત્ર વલ્લભ ૫૨
 -શિષ્ય રત્નેશ્વર ૫૨
 'પ્રેમાનંદનાં નાટકો' (નિબંધ) ૭૪
 કૃષ્ણસ ગૂજરાતી સભા ૭, ૪૦
 -ત્રૈમાસિક ૨૬, ૩૩
 -નો સંગ્રહ ૭૦
 -મહોત્સવ ગ્રંથ ૪૦
 કૃષ્ણાં ૩૭
 'કૃષ્ણાંચરિત્ર' ૩૭
 જ્ઞાનવંતરાય ઠાકોર ૧૦
 બાલાશંકર ૬૪
 'બાર માસ' (રત્નેશ્વરકૃત) ૫૨, ૫૬, ૫૭
 ખિલ્હણ ૩૨
 'ખિલ્હણ પંચાશિકા' ૩૨, ૭૧
 ખુદ્દ ભગવાન ૫
 -નું મહાભિનિષ્ક્રમણ અને હર્મ-
 ચક્રપ્રવર્તન ૫

'ખૃદ્ધકાવ્યદોહન' પર, ૬૧, ૬૨,
 ૬૫, ૬૬
 બોપદેવ ૨૭
 'બોલી' ૨૦, ૨૭
 બૌદ્ધ સાહિત્ય ૪
 'ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર' ૫
 ભવાની ૩૪
 'ભવાનીછંદ' ૩૪
 'ભવિસયત્તકલા' ૬
 'ભાગવત' (રત્નેશ્વરકૃત) પર
 ભાગવત-નો દશમસ્કન્ધ ૩૫
 -નો સારોષ્કાર ૨૭
 ભાંડારકર ઈન્સ્ટિટ્યુટ ૬
 ભાનુમેરુ ૩૩
 'ભારતીય વિદ્યા' (ત્રૈમાસિક) ૩૫
 ભાલણ ૨૮
 'ભાષાવૈચિત્ર્ય' ૩૭
 ભીમ ૧૮
 ભીમ (વિષ્ણુદાસ) ૨૭
 ભુજંગપ્રયાત ૬, ૮, ૨૫, ૨૭, ૨૮,
 ૩૪, ૩૫, ૩૭, ૪૧, ૪૬, ૫૧,
 ૫૨, ૬૧, ૬૭, ૬૮. ૬૯
 -ની ચાલ ૫૧, ૬૨, ૬૬
 ભૂખણભક્ત ૬૬
 ભોજરાજ ૭
 મંજુલાલ મજમૂદાર ૧૮
 મધુસૂદન મોદી ૧૦, ૩૪
 મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ૨૦, ૩૭
 -ચોથી ભૂમિકા ૭૨
 -ત્રીજી ભૂમિકા ૩૭, ૪૬, ૭૨
 મન્દર ૬

મન્દાકાન્તા ૪, ૪૧
 મયૂર ૭૧
 મરહટ્ટા ૮
 મરાઠી ૭૦, ૭૧
 -જનતા ૭૧
 -સાહિત્ય ૭૧
 -સાહિત્યમાં વૃત્તરચના ૭૧
 માણિક્યસુન્દરસૂરિ ૧૨, ૨૦
 માત્રામૂલ્ય ૭૨
 માત્રામેળ છંદો ૪, ૭, ૧૮, ૨૮,
 ૭૦, ૭૧, ૭૫
 માધવ ૪૦, ૪૬
 મારવાડી-લહિયાઓ ૭૩
 -હાથપ્રતો ૭૩
 'માર્ક' 'ડેચ' પુરાણુ' ૯, ૫૧
 માલિની ૪, ૧૨, ૩૨, ૩૪, ૩૫,
 ૩૭, ૪૧, ૫૬; ૬૭, ૭૨
 માલ્યભારિણી ૫૩
 મીઠું કવિ ૬૪, ૬૫
 -નું જીવન અને કવન ૬૪
 'મૃચ્છકટિક' ૪
 મેઠુંગાચાર્ય ૭
 મોરોપંત ૭૧
 મોહનલાલ દલીયંદ હેસાર્દ ૧૦, ૩૨
 'ચમુનાસ્તુતિ' ૬૮
 યશવંત શુક્લ ૪૦
 રઘુનાથ પંડિત ૭૧
 'રંગસાગર નેમિક્ષા' ૧૬
 રણછોડ ૬૧
 'રણમલ્લછંદ' ૮, ૯

'રણયજ્ઞ' ૫૧
 રત્નેશ્વર ૧૪, ૫૨, ૫૬, ૬૭, ૭૧
 રથોક્ષતા ૪૧
 રાજશેખર ૪
 'રાધારાસ' ૩૪
 'રાધાવિવાહ' ૬૧
 રામલાલ મોદી ૨૧
 'રામરક્ષાસ્તુતિ' ૩૫
 રાસકીડાવર્ણન ૨૨
 રાસાઓ ૭૦
 'રુકિમણીહરણુ' ૭૧
 રુચિરા ૪
 'રુદ્રદેહાસ્તુતિ' ૬૨
 રૂપક ૬૨
 રૂપમેળ વૃત્તો ૮
 'રૂપસુન્દર કથા' ૨૦, ૨૮, ૩૩, ૩૭,
 ૪૦, ૪૧, ૭૦, ૭૨
 -નું કાવ્યતત્ત્વની દૃષ્ટિએ અવલોકન
 'રૂપસુન્દરકથા: એક આલોચના' ૪૦
 રૂપાં ૪૦, ૪૮
 'રેવામાહાત્મ્ય' ૧૨
 'રોમાન્સ' ૧૮
 'લલિતવિસ્તાર' ૫
 'લલિતાંગચરિત્ર' ૨૮, ૨૯
 લલિતાંગનરેશ ૨૯
 લક્ષ્મીદાસ ૩૫, ૭૨
 લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી ૧૧, ૨૯
 લાવણ્યસમય ૩૨
 લીલાવતી ૧૮
 લેક્ષ્મી મે. ૫
 લોકવાર્તા ૧૮

'લોલિખરાજ-રત્નકલા' ૭૧
 વડોદરા ૨૬
 વંશસ્થવિલ ૪, ૪૧
 'વર્ણવૃત્ત' ૬
 વલ્લભ ૫૨
 -નાં કાવ્યોનું કૃતૃત્વ ૫૨
 વલ્લભ (સૂરતનિવાસી) ૬૨
 વસનજી ૬૯
 'વસન્ત' (ભાસિક) ૧૮
 વસન્તતિલકા ૪, ૭, ૮, ૧૨, ૩૪,
 ૪૧, ૩૯
 વસાવડ ૬૫
 -નિવાસી કાલિદાસ ૬૫
 વાણિજ્યમૂલક રૂપક ૬૨
 વાર્તાઓ ૭૦, ૭૫
 વામન પંડિત ૭૧
 વાસણદાસ ૩૪
 'વિમલપ્રબન્ધ' ૩૨
 વિરાટનગર ૧૨, ૧૩
 'વિરાટપર્વ' ૧૧, ૧૨, ૨૦, ૨૧, ૭૩
 વિવૃત ઉચ્ચારણ ૭૩
 'વિવેકવલ્લુઓ' ૬૨
 વિષ્ણુદાસ ભીમ ૨૭
 વિષ્ણુના અવતારો ૪૬
 Winternitz ૫
 વીરસિંહ ૨૬
 વૃત્તખર્ષ કાવ્યો:
 -ની વિશિષ્ટ પરંપરા ૭૫
 વૃત્તખંધો અને ઉચ્ચારણ ૭૧
 વૃત્તરચનાનો ઉદ્ભવ ૭૦
 વેદાન્ત ૫૨

વૈતાલીય ૪
 'વૈરાગ્યબોધકકાવ્ય' ૫૨
 વ્યાકરણ ૫૨
 શંકરાચાર્ય ૬૪
 'શમામૃતમ્' ૧૬
 શરભ ૪
 શશિકલા ૩૨
 'શાકતસંપ્રદાય' ૬૪
 શાન્તિસૂરિ ૨૮, ૨૯
 શામળની વાર્તાઓ ૭૧
 'શારદા' (ભાસિક) ૩૩
 શાર્દૂલવિકીરિત ૪, ૧૬, ૨૧, ૨૨,
 ૪૧, ૬૭
 -ની ચાલ ૩૫
 શાલિની ૩૭, ૪૧
 શાલિસૂરિ ૧૧, ૧૩, ૨૦, ૭૩
 શિખરિણી ૪૧, ૫૨, ૬૫
 'શુકરાજકથા' ૧૨, ૨૦
 શ્લોક ૪
 શંગારરસ ૩૭
 શંગારરસપચીસી' ૩૭
 શ્રીકૃષ્ણ ૨૫, ૩૫
 શ્રીધર વ્યાસ ૮
 શ્રીમદ્ ભાગવત ૨૧
 'શ્રીલહરી' ૬૪, ૬૫
 'ષડ્ઋતુવિરહવર્ણન' ૬૭
 'સદયવત્સપ્રબન્ધ' ૧૮
 સદયવત્સ-સાવલિંગા ૧૮
 'સદયવત્સ-સાવલિંગાની લોકકથા'
 (નિખંધ) ૧૮
 સમશતી ૮

સભારંજની ગદ્યશૈલી ૨૦
 સમશુદ્ધિન ૮
 સમશ્લોકી અનુવાદ ૨૮, ૬૫, ૭૧
 સંભોગશૃંગાર ૩૭
 સરસ્વતીકુટુમ્બ ૭
 સરસું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય પર
 સંસ્કૃતમિશ્રિત શ્લોક ૩૩
 સહજસુન્દર ૨૮
 'સાગરદત્ત રાસ' ૨૮
 સાંડેરગચ્છ ૨૮
 સામરાજ ૭૧
 સારસી ૮
 'સાહિત્ય' (માસિક) ૩૩, ૫૮
 'સીતાસ્વયંવર' ૬૬
 'સુત્તનિપાત' ૪
 'સુદામાચરિત્ર' ૭૧
 સુન્દર ૪૦
 સુમતિસૂરિ ૨૮
 'સુરંગાભિધાનનેમિનાથદાગ'
 ૨૧, ૭૩
 સુવાસ ૭
 'સૂક્તમાલા' ૫૮
 'સૂત્રકૃતાંગ' ૪
 સૂરત ૬૨

'સૂર્યછંદ' ૬૯
 સૈરન્ધ્રી ૧૩
 સોમરાજિ ૬
 સોમસુન્દરસૂરિ ૧૬
 'સૌન્દર્યલહરી' ૬૪
 'રતંભનપાર્શ્વનાથસ્તુતિ' ૩૩
 'સ્ત્રીશિક્ષાપ્રકરણ' ૩૭
 સ્થાયી ભાવો ૪૦
 સ્વધરા ૪, ૪૧, ૭૨
 સ્વિવણી ૬, ૯, ૨૯, ૪૧
 સ્વાગતા ૧૨, ૪૧
 હનુમાનજના છંદ ૬૯
 'હરિલીલાવિવેક' ૨૭
 'હરિલીલા ષોડશકલા' ૨૭
 હંસવિનયજી જૈન લાયબ્રેરી ૨૦
 'હંસાવલી'કાર ૧૮
 હાથપ્રતો ૬૭, ૭૦
 -ની લેખનપદ્ધતિ ૭૪
 હિન્દી ૭૩
 History of Indian Literature ૫
 હીરછંદની ચાલ ૬૨
 હેમચન્દ્ર ૬
 જ્ઞાન કવિ ૩૨
 'જ્ઞાનબોધ' ૩૫

